

शिक्षा-मन्त्रालयः
MINISTRY OF
EDUCATION

राष्ट्रीयपरामर्शनमिशनस्य

द ब्लू बुक इति पुस्तकम्

Sanskrit-संस्कृतम्

राष्ट्रीयशिक्षकशिक्षापरिषद्

जी-७, सेक्टर:-१०, द्वारका, नवदिल्ली-११००७५

राष्ट्रीयपरामर्शनमिशनस्य (एन.एम.एम) प्रतीकचिह्नं मार्गदर्शकस्य च सहकारि संस्थां सूचयति यत्र परस्परव्यवसायिकविकासाय क्षमतानिर्माणं प्रति अधिगमनं चिन्तनं सहभागिता च इति भावनां पुष्पाति । प्रतीकेऽस्मिन् गौरिकवर्णः सकारात्मकतां, आशावादं, गतिशीलताम्, उत्साहम्, उष्णतां च प्रतिविम्बयति तथा च नीलवर्णः प्रज्ञां, विश्वसनीयताम् उत्तरदायित्वं च सूचयति एते सर्वे गुणाः मार्गदर्शनाय अत्यावश्यकाः सन्ति ।

Dharmendra Pradhan
Hon'ble Minister for
Education; Skill Development
and Entrepreneurship
Government of India
Shastri Bhawan
New Delhi-110001

धर्मेन्द्र प्रधानः
माननीयः शिक्षामन्त्री, कौशलविकासः
उद्यमिता च,
भारतसर्वकारः
शास्त्री-भवनम्
नवदिल्ली -११०००१

सन्देशः

राष्ट्रीयशिक्षानीतिः (एन.ई.पी) २०२० एका परिवर्तनकारी शैक्षिकव्यवस्थां परिकल्पयति यत् प्रत्येकस्य छात्रस्य कृते समावेशीं समानं च शिक्षणवातावरणं निर्मातुं शिक्षकान् सशक्तं करोति, परन्तु एषः उपायः एकस्मिन् महत्त्वपूर्णं तत्त्वे निहितः अस्ति यत् सशक्ताः शिक्षकाः इति ।

नीतिरियम् अस्माकं राष्ट्रस्य भविष्यनिर्माणे शिक्षकाणां महत्त्वपूर्णा भूमिकाम् अङ्गीकरोति । अस्याः दृष्टेः अनुरूपं राष्ट्रियपरामर्शनमिशनस्य (एन.एम.एम) उद्देश्यं भारते सर्वेभ्यः विद्यालयशिक्षकेभ्यः मार्गदर्शनसमर्थनं प्रदातुं तथा च मार्गदर्शकाणां तन्तुकार्यं निर्मातुं वर्तते ये शिक्षकाणां शिक्षणपद्धतिं संशोधितुम्, तेषां समग्रव्यवसायिकविकासं वर्धयितुं च साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । मिशनमिदं न केवलं समर्थनविषयः नास्ति; अपितु क्षमताविमोचनविषये एव कठोर-निरन्तर-मार्गदर्शनस्य माध्यमेन शिक्षकाः स्वच्छात्राणां विविधशिक्षण-आवश्यकतानां पूर्तये स्वकौशलस्य विकासं परिष्कारं च कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च स्वजीवनेऽपि सकारात्मकं प्रभावं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

राष्ट्रीयशिक्षकशिक्षापरिषद् (एन.सी.टी.ई) एन.एम.एम विषये ब्लूबुकं विकसितवान् । इदं व्यापकं प्रमाणकं पत्रं पुस्तिकायाः अपेक्षया अधिकम् अस्ति; इदम् उत्कृष्टतायाः मार्गचित्रम् अस्ति, यत्र शिक्षकाणां मार्गदर्शकानां च कृते स्पष्टलक्ष्यानि, प्रभावीरणनीतयः, व्यवहारिकमार्गदर्शिकाः च परिभाषिताः सन्ति । अस्मिन् अस्माकं शिक्षकानां कृते एकविंशतिशताब्द्यां कौशलसम्पन्ना एका अवसंरचना निर्माणं येन छात्रः कौशलयुक्तः स्यात् यस्मात् सामर्थ्यपूर्णविश्वे न केवलं जीवितारम्, अपितु सफली कर्तुं प्रयतेत् ।

एतस्य उपक्रमस्य नेतृत्वं कृत्वा एनसीटीई-सङ्घस्य हार्दिकप्रशंसनं कर्तुम् इच्छामि । मम विश्वासः अस्ति यत् एतत् प्रमाणकपत्रं शिक्षकाणां मार्गदर्शकानां च कृते बहुमूल्यं संसाधनं कार्यं करिष्यति, तेषां शिक्षण-अध्ययनयोः उत्कृष्टतां प्रति मार्गदर्शनं करिष्यति ।

धर्मेन्द्रः प्रधानः

अन्नपूर्णा देवी

माननीया राज्यशिक्षामन्त्रिणी
शिक्षा-मन्त्रालयः
भारतसर्वकारः

सन्देशः

एन.एम.एम इत्यस्य ब्लुबुक, राष्ट्रियशिक्षकशिक्षापरिषद- (एन.सी.टी.ई) द्वारा सावधानतया परिकल्पिता, प्रसंविदां च कृतवती, विद्यालयशिक्षकाणां कृते मार्गदर्शकरूपेण कार्यं कुर्वतां विविधव्यवसायिकानां मान्यतां प्रदातुं, राष्ट्रियपरामर्शनमिशनं (एन.एम.एम) परिवर्तनकारिं प्रदाति शिक्षायाः दृष्टिकोणः। प्रौद्योगिकीं चालयितुं गतिशीलमार्गदर्शक-अन्तर्क्रियाणाम् उपयोगेन मिशनमिदं शिक्षकानाम् अमूल्यभूमिकां परस्परं व्यावसायिकविकासेन सह योजयित्वा प्रमाणपत्रकमिदं एनसीटीई-दलस्य समर्पणं प्रतिविम्बयति, अयम् अभूतपूर्व-शिक्षक-केन्द्रित-कार्यक्रमस्य व्यापक-अवलोकनं प्रददाति।

अहं तेषां प्रयत्नस्य प्रशंसां करोमि, एन.एम.एम-संस्थायाः शिक्षाविदां सशक्तिकरणं, अस्माकं देशे शिक्षायाः उज्ज्वलं भविष्यं च प्रवर्धयितुं आशासे।

सफलतायाः शुभकामनाः।

सन्देशः

सञ्जयः कुमारः

भारतीय-प्रशासनिक-सेवकः
सचिवः विद्यालयशिक्षा साक्षरता
च
शिक्षा-मन्त्रालयः
भारतसर्वकारः

राष्ट्रियशिक्षानीतिः (एन.ई.पी), 2020 शिक्षण-अध्ययनस्य मृदुतां, सृजनशीलतां, नवीनतां च प्रवर्धयित्वा गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः महत्त्वं दत्तवती। शिक्षकाणां कृते राष्ट्रियपरामर्शनमिशनं (एन.एम.एम) व्यावसायिकानां विशेषज्ञानाञ्च कृते मञ्चं प्रदास्यति यत्र ते मार्गदर्शकरूपेण मार्गदर्शनशिक्षकैः सह स्वज्ञानं, कौशलं, विशेषज्ञतां च प्रकटी कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च तेषां प्रभावीशिक्षकाः भवितुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति। एन.एम.एम विषये ब्लू बुक मार्गदर्शनस्य अवधारणातः मार्गदर्शनकार्यक्रमस्य कार्यान्वयनपर्यन्तं मार्गदर्शनस्य संपूर्णं महत्त्वं ददाति।

एन.एम.एम विषये ब्लूबुक इत्यस्य अवधारणां सञ्जीकर्तुम् अग्रे आनयितुम् एतस्य सहकारिप्रयासस्य कृते एन.सी.टी.ई इत्यस्य अभिनन्दनं करोमि।

शुभकामनाः।

सन्देशः

प्रो. योगेशः सिंहः

अध्यक्षः, राष्ट्रीयः शिक्षकः शिक्षा
परिषद्, नवदिल्ली

राष्ट्रीयशिक्षानीतिः एन.ई.पी २०२० शैक्षिकाकांक्षाणां पूर्तये प्रभावीशिक्षकाणां महत्त्वपूर्णभूमिकामुपरि बलं ददाति। मार्गदर्शनसम्बन्धानां शक्तिं स्वीकृत्य एकविंशतिशताब्द्याः अभियाचनायाः कृते शिक्षकाणां नेतारणाञ्च समर्थनं करोति। राष्ट्रीयमार्गदर्शनमिशनं (एन.एम.एम) संरचितमार्गदर्शनसम्बन्धानां माध्यमेन संस्थागतसमर्थनं प्रदातुं प्रतिबद्धः अस्ति। एन.एम.एम विषये ब्लू बुक आलोचनात्मकचिन्तनं अनुकूलतां च पोषयित्वा भविष्यस्य आकारं दातुं शिक्षकान् सशक्तं करोति। अहं सर्वेभ्यः शिक्षकेभ्यः आग्रहं करोमि यत् ते अस्य अवसरस्य लाभं गृहीत्वा अस्मिन् कार्ये सक्रियरूपेण भागं गृह्णन्त्विति।

अस्य प्रलेखपत्रकस्य निर्माणे अनुकरणीयकार्यस्य कृते एनसीटीई-दलस्य हृदयेन प्रशंसाम् करोमि। अस्माभिः मिलित्वा अस्माकं विद्यालयेषु व्यापकशिक्षणसमुदाये च मार्गदर्शनस्य समर्थनस्य च संस्कृतिं पोष्यते।

संदेशः

केसांग यांगजोम शेरपा

भारतीय-राजस्व-सेविका
सदस्यः सचिवः
राष्ट्रीयशिक्षकः शिक्षापरिषद्,
नवदिल्ली।

शिक्षकान् राष्ट्रियशिक्षानीतेः, (एन.ई.पी) 2020 इत्यस्य आधारशिलारूपेण मान्यतां दत्त्वा एनसीटीई इत्यनेन शिक्षकसमर्थने प्रतिमानपरिवर्तनार्थं राष्ट्रियमार्गदर्शनमिशनं (एन.एम.एम) प्रारब्धम्। प्रौद्योगिक्याः उपयोगेन एन.एम.एम भौगोलिकसीमानाम् अतिक्रमणं कृत्वा भौतिकबाधां च दूरीकृत्य निर्बाधं 'परामर्शक-परामर्शी-सम्बद्धतां प्रवर्धयति। एषः अङ्गीयसेतुः व्यक्तिगत-आवश्यकतानुरूपं निकटं निरन्तरं च मार्गदर्शनं सक्षमं करोति। मार्गदर्शकरूपेण अनुभाविनो व्यावसायिकाः आभासीमार्गदर्शनस्य सहकारिमञ्चानां च माध्यमेन मार्गदर्शकानां मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। एन.एम.एम विषये ब्लूबुक कार्यक्रमस्य व्यापकम् अन्वेषणं प्रददाति।

एन.एम.एम-माध्यमेन शिक्षकान् सशक्तं कृत्वा भारतीयशिक्षायाः उज्वलभविष्यस्य स्वरूपं निर्मातुं सहयोगीवरिष्ठानां, समर्पितानां एन.सी.टी.ई -दलानां, हितधारकाणां कृते च मम आभारः।

विषयसूची

प्रस्तावना	I-V
विषयसूची	VII
चित्राणां सूची	X
सारणीनां सूची	X
कार्यप्रदर्शनसारांशः	XI
अध्यायः १ भारते शिक्षा	
१.१. भारते शिक्षा : वर्तमान स्थितिः	2
१.२. शिक्षकानाम् भूमिका	3
१.३. - जटिलाः उदीयमानाः च काठिन्यानि	4
१.४. - प्रासंगिकता एवं सन्दर्भः	4
१.५. - राष्ट्रियशिक्षानीत्यां परामर्शनस्य दृष्टिकोणः (२०२०)	4
१.५.१. - छात्राणां कृते	4
१.५.२- आचार्याणां कृते	4
१.५.३. विद्यालयस्य नेतृणां कृते	5
१.५.४. शैक्षिकनेतृणां संस्थानां च कृते	5
अध्यायः २ परामर्शनस्य परिचयः	
२.१ परामर्शनस्य अवधारणा	8
२.२ परामर्शनस्य सिद्धान्ताः	9
२.३. - परामर्शनस्यसम्बद्धाः सामान्याः भ्रान्तयः	9
अध्यायः ३ राष्ट्रियपरामर्शनमिशन इत्यस्य परिचयः	
३.१. परामर्शनस्य कृते राष्ट्रियमिशन इत्यस्य आवश्यकता	12
३.२. कथं मिशन इत्यस्य सिद्धिं भविष्यति ?	12
३.३.- मिशनस्य अपेक्षितं परिणामं किं भविष्यति ?	15
अध्यायः ४ परामर्शनस्य समाधानम्	
४.१. परामर्शकस्य चयनम्	18

४.१.१. परामर्शकस्य चयनप्रक्रिया	18
४.२. - परामर्शकाणां लक्षणम्	18
४.३. मेन्टी (परामर्शी) लक्षणम्	20
४.४. परामर्शकस्य विकासः	21
४.४.१. परामर्शकस्य प्रशिक्षणकार्यक्रमः	21
४.४.१.१ - परामर्शनस्य आधाराः (मूलभूतकौशलम्)	22
४.४.१.२ - परामर्शनस्य प्रकाराः	23
४.४.२. - परामर्शकाणां कृते सततव्यावसायिकविकासः	25
४.५. - परामर्शनस्य क्षेत्रम्	25
४.६ - परामर्शनस्य अन्तःक्रिया	28

अध्यायः : ५ परामर्शनकार्यक्रमस्य तत्त्वानि

५.१. परामर्शनकार्यक्रमस्य परिकल्पना योजना च	30
५.१.१. परामर्शकस्य प्रगतिः	30
५.२. कार्यक्रमप्रबन्धनम्	31
५.३. कार्यक्रमस्य कार्यान्वयनम्	32
५.३.१. भूमिका उत्तरदायित्वं च	32
५.३.२. परामर्शनकार्यक्रमस्य विभिन्नचरणस्य कार्यान्वयनार्थम् अनुशांसाः	33
५.४. कार्यक्रमस्य मूल्याङ्कनम्	34
५.५. संस्थागतिकरणम्	36
५.६. प्रोत्साहनम्	37
५.७. परामर्शनकार्यक्रमस्य समस्याः	37
५.८. समस्यानिवेदनप्रशिक्षणयोजना	39

अध्यायः ६ राष्ट्रियपरामर्शनसंरचना

६.१. परिचयः	42
६.२. रूपरेखासिद्धान्तः	42
६.३. परामर्शक-परामर्शी-अन्तःक्रियाः सक्षमीकरणम्	44
६.४. प्रौद्योगिकीघटकम्	44

६.५ एकीकृतं परामर्शनम्-अन्तरफलकम्	46
६.५.१. अन्वेषणक्षमता	46
६.५.२ विश्वासः	46
६.६. एकीकृत परामर्शनस्य अन्तर्जालः	46
६.७. मञ्चप्रबन्धनम्	46
अध्यायः ७ यात्रा अग्रगामीमार्गश्च	
७.१. एन.एम.एम इत्यस्य यात्रा	50
७.२. अग्रगामीमार्गः	50
सन्दर्भः	52
प्रारूपः	53
प्रारूपः - १	54
प्रारूपः - २	57
प्रारूपः - ३	59
प्रारूपः - ४	60

चित्राणां सूची

चित्रम् १.१ : भारते शिक्षा	2
चित्रम् १.२ : शिक्षकस्य भूमिका	3
चित्र ३.१ : नायकः संवादं कुर्वन् लक्ष्यं प्रति प्रगतिम् करोति	13
चित्र ३.२: परामर्शनस्य नायकः	14
चित्रम् ३.३ : हितधारकाणां मध्ये संवादस्य सिद्धान्ताः	14
चित्र ३.४ : मिशनस्य मुख्यपदार्थाः	15
चित्र ५.१ : परामर्शनस्य प्रगतिः	31
चित्र ५.२ : परामर्शनस्य मूल्याङ्कनमापनम्	34
चित्र ६.१ : राष्ट्रीयमार्गदर्शनसंरचनायाः डिजाइनस्य सिद्धान्ताः	42
चित्र ६.२ : प्रौद्योगिकीसंरचनायाः उपरि मुख्यक्रियाः सक्षमाः	44
चित्र ६.३ : एकीकृतपरामर्शनस्य अन्तर्जालम् (यू.एम.एन.) – घटकस्तरीयदृश्यम्	45
चित्रम् ७.१ : अग्रगामीमार्गः	51

सारणीनां सूची

सारणी ४.१ : कौशलं घटकं वर्णनं च	22
सारणी ४.२ : परामर्शनस्य पद्धतयः	24
सारणी ४.३ : परामर्शकस्य प्रशिक्षणं कौशलस्य च श्रेणी	25
सारणी ४.४ : परामर्शनस्य व्याप्तिः परिभाषा च	25
सारणी ५.१ : हितधारकाः उत्तरदायित्वं च	32
सारणी ५.२ : उद्देश्यं प्रभावसङ्केताः	36
सारणी ५.३ : प्रोत्साहनस्य प्रकाराः	37
सारणी ६.१ : मापदण्डाः प्रश्नाः च	47

कार्यकारी सारांशः

भारते विभिन्नस्तरस्य शैक्षिककार्याधिकारिभिः छात्रशिक्षणस्य बृहत्तरमिशनस्य प्रभावीरूपेण योगदानाय शिक्षकाणां कृते निरन्तराधिगमस्य विकासस्य च आवश्यकतां साक्षात्कृतम् अस्ति । अस्याः वर्तमानस्याः आवश्यकतायाः निवारणार्थं प्रयत्नानां परिणामः अस्ति 'ब्लू बुक ऑन मेंटरिंग' (परामर्शनमुपरि सर्वकारीयप्रतिवेदनम्) इति । 'परामर्शनम्' इति पदं यस्य कस्यचित् अर्थात् मार्गदर्शकस्य अर्थात् परामर्शकस्य च मध्ये अन्तःक्रियायाः संरचनायाः उल्लेखार्थं प्रयुक्तः अस्ति तथा च यः कश्चित् तस्मात् अनुभवात् अर्थात् परामर्शकः अस्ति इदं शिक्षापरिदृश्ये विविधहितधारकाणां परामर्शकरूपेण कार्यं कर्तुं प्रयतते, प्रणाल्याः अन्तः उपलब्धानां विशेषज्ञतायाः लाभं ग्रहीतुं समाधानरूपेण 'परामर्शनस्य' अन्वेषणं करोति ।

इदं ब्लूपुस्तकम् (सर्वकारीयप्रतिवेदनम्) इति सप्ताध्यायेषु विभक्तम् अस्ति ।

प्रथमः अध्यायः भारते शिक्षायाः स्थितिर्विषये अवलोकनेन सह सन्दर्भः निर्धारितः करोति । अस्मिन् अद्यावधिपर्यन्तं सर्वकारीयपरिकल्पनानां सफलताः आच्छादिताः सन्ति, शिक्षायां प्रचलितानां राष्ट्रव्यापीनीतीनां परियोजनानां च केचन प्रभावसूचकाः उद्देश्याः च प्रकाशिताः सन्ति । एनईपी २०२० इत्यस्य अनुरूपं मार्गदर्शनस्य आवश्यकतां अपि च शिक्षाव्यवस्थायाम् उदीयमानाः समस्या अपि प्रकाशिताः सन्ति ।

द्वितीयः अध्यायः परामर्शस्य अवधारणायां केन्द्रितः अस्ति । एतत् तेषां सिद्धान्तानां प्रकाशनं करोति येषु परामर्शनकार्यक्रमस्य परिकल्पनां भविष्यति । परामर्शनविषये सामान्याः जनश्रुतयः/दुर्बोधाः अपि अस्मिन् अध्याये उल्लिखिताः सन्ति ।

तृतीयः अध्यायः "राष्ट्रीयपरामर्शमिशनस्य" आवश्यकतां प्रकाशयति । अस्मिन् 'परामर्शकः', परामर्शी, 'प्रशासनम्' च परामर्शनस्य मुख्यत्रयकारकत्वेन चिह्नितं तेषां मध्ये संचारस्य च चर्चा कृता अस्ति तदतिरिक्तम् एतत् सूचयति यत् अस्य मिशन इत्यस्य लक्ष्यं प्राप्तुं कथं भिन्न-भिन्न-चरणयोः संरचना कर्तुं शक्यते इति ।

चतुर्थः अध्यायः परामर्शानां चयनं, परामर्शिणां, परामर्शकाणां च लक्षणम् इत्यादिषु विविधपक्षेषु प्रकाशं प्रसारयति । परामर्शनकौशलस्य आधारे, परामर्शनस्य प्रकारेषु, परामर्शकाणां निरन्तरव्यवसायिकविकासस्य च विषये अपि एतत् केन्द्रितम् अस्ति । अयं खण्डः परामर्शनस्य महत्त्वपूर्णक्षेत्रेषु अपि केन्द्रितः अस्ति येषु मार्गदर्शनं दातुं शक्यते ।

अध्यायः पञ्चमः कार्यक्रमस्य परिकल्पना योजना च, कार्यक्रमप्रबन्धनं, हितधारकाणां भूमिकाः उत्तरदायित्वं च, मार्गदर्शनकार्यक्रमस्य विभिन्नचरणस्य संचालनार्थं अनुशंसाः, कार्यक्रममूल्यांकनं तथा च विद्यालयेषु/संस्थासु कार्यक्रमस्य प्रभावं च प्रकाशयति । कार्यक्रमस्य संस्थागतीकरणस्य प्रचारस्य च विषये अपि प्रकाशं क्षिपति ।

अध्यायः षष्ठः राष्ट्रियपरामर्शन-आधारभूतसंरचनायाः (एन.एम.ई.), तस्य रूपरेखणसिद्धान्तान्, प्रौद्योगिकीघटकानां च स्थापनां प्रकाशयति; अस्मिन् एकीकृतपरामर्शनस्य अभिकलनम् (यूनिफाइड मेंटरिंग इंटरफ़ेस) (यू.एम.आई.) इत्यस्य अपि उल्लेखः अस्ति ।

अध्यायः सप्तमः एन.एम.एम-यात्रायाः, अग्रे गन्तुं मार्गस्य च विषये अवधानं ददाति ।

अध्यायः

१

भारते शिक्षा

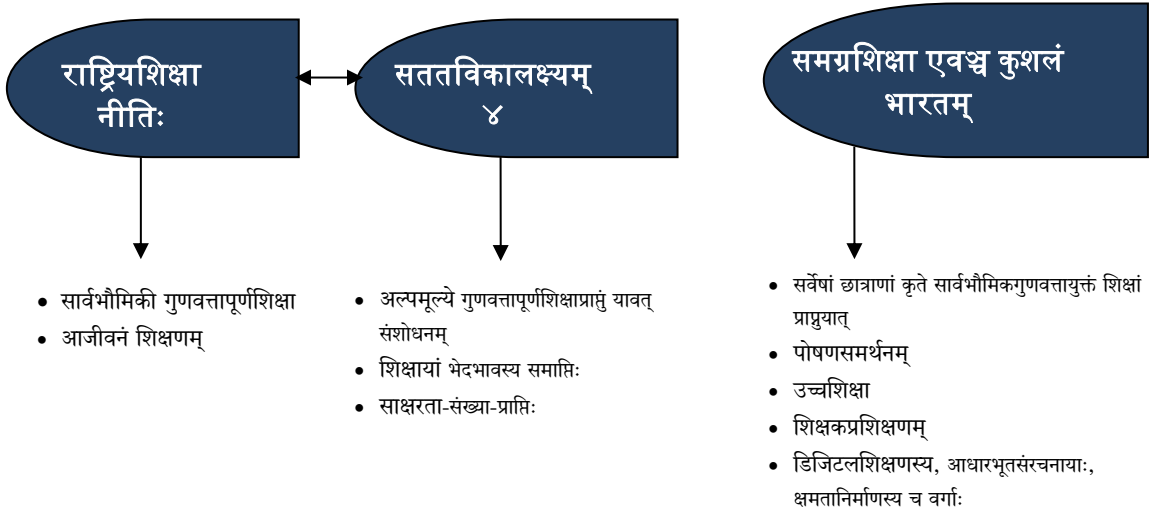

अध्यायः १ भारते शिक्षा

१.१ भारते शिक्षा : वर्तमान स्थितिः

भारते शिक्षाव्यवस्थायाः उन्नयनस्य प्रयत्नेन विविधसिद्धान्तविमर्शानन्तरं अनेकानि महत्त्वपूर्णानि पदानि गृहीतानि । विभिन्नसिद्धान्तानाम् उपयोगेन शिक्षाव्यवस्थायाः उन्नयनार्थं प्रयत्नाः प्रचलन्ति । विगतकेषु वर्षेषु बहवः नवीनाः अध्ययनाः आरब्धाः, येषां कृते पूर्वं कृतप्रयत्नाः जटिलाः च सन्ति चेदपि, कार्यान्वयनकाले सकारात्मकं परिणामं प्राप्नुवन्ति प्राथमिकस्तरस्य शिक्षायां दृढम् आधारं सुनिश्चित्य शिक्षां मौलिकरूपेण सार्वत्रिकरूपेण सुलभं सर्वेषां कृते उपलब्धं च कर्तुं ध्यानं दत्तम् अस्ति । अस्य लक्ष्यं बालकानां कृते अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं वर्तते यत् तेषां सुसमायोजिताः, आत्मविश्वासयुक्ताः प्रौढाः भवितुं साहाय्यं करोति । एतादृशे परिस्थितौ एतादृशी व्यवस्थां विकसितुं या शिक्षिकाणां प्रगतेः मूल्याङ्कनं च करोति तथा च सहकारिवातावरणं प्रदाति, यत्र शिक्षिकाः मार्गदर्शकाः सन्ति, तत् सहायकं सिद्धं भविष्यति ।

अध्यापकाः शिक्षाव्यवस्थायाः महत्त्वपूर्णस्तम्भाः सन्ति इत्यत्र नास्ति संशयः । शिक्षाव्यवस्थायाः परिदृश्यं परिवर्तयितुं, समस्याप्रत्यक्षी कर्तुं व्यवस्थां सजीकर्तुं, शिक्षाक्षेत्रे गुणात्मकप्रगतिं, समानरूपेण सहभागितां च सुनिश्चित्य ते महत्त्वपूर्णानि भूमिकां निर्वहन्ति यूडीआईएसई इत्यस्य अस्थायी गणनानुसारं भारते विद्यालयेषु प्रायः ९५ लक्षपरिमिताः शिक्षिकाः कार्यं कुर्वन्ति, येषु स्थायी, अनुबन्धात्मकाः, पैराशिक्षिकाः (शिक्षामित्राः, नियोजिताः शिक्षिकाः च) सन्ति शिक्षायाः गुणवत्तां, राष्ट्रियविकासं च सुनिश्चित्य शिक्षकानां योग्यता, व्यक्तित्वं च महत्त्वपूर्णानि भूमिकां निर्वहति । एन.ई.पी २०२० इत्यनेन शिक्षकानां निरन्तरव्यावसायिकविकासस्य प्रशिक्षणस्य च विशेषं ध्यानं दत्तम् अस्ति । अस्मिन् शिक्षकप्रशिक्षणकार्यक्रमस्य विभिन्नपक्षेषु प्रशिक्षणार्थं शिक्षिकाणां कृते राष्ट्रियपाठ्यक्रमपरिखायाः (एन.सी.एफ.टी.ई) प्रारूपणं अपि अन्तर्भवति । “शिक्षकसशक्तिकरणं” प्रवर्धयितुं शिक्षिकाः विद्यालयस्य लक्ष्याणि नीतयः च निर्धारयितुं भागं ग्रहीतुं ‘किं कथं च पाठयितव्यम्’ इत्यस्मात् परं गत्वा शिक्षणप्रक्रियासु स्वस्य व्यावसायिकविवेकस्य उपयोगं कर्तुं सशक्ताः भवन्ति ।

चित्रम् १.१ : भारते शिक्षा

संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य एन.ई.पी २०२० तथा एस.डी.जी ४ (SDG- Sustainable Development Goal) इत्येतयोः उद्देश्यं सार्वभौमिकगुणवत्तायुक्तशिक्षाम् आजीवनशिक्षणं च सुनिश्चितं कर्तुं वर्तते । अपि च, एसडीजी 4 इत्यस्य उद्देश्यं अल्पमूल्ये गुणवत्तापूर्णां च शिक्षां प्राप्तुं, शिक्षायां भेदभावं समाप्तुं, मौलिकसाक्षरतायां संख्याशास्त्रं च प्राप्तुं च अस्ति भारतसर्वकारस्य प्रमुखयोजनासु अन्यतमं "निपुण"(NIPUN) इत्यस्य उद्देश्यं सर्वेषां छात्राणां कृते सार्वभौमिकगुणवत्तायुक्तशिक्षां प्राप्तुं वर्तते । पोषणसहायता, उच्चशिक्षा, शिक्षकशिक्षा च लक्ष्यीकृताः योजनाः अस्य प्रयासस्य पूरकाः सन्ति । डिजिटलशिक्षणस्य, आधारभूतसंरचनायाः, क्षमतानिर्माणस्य च वर्ग-स्थापनार्थं संसाधनानां निर्देशः क्रियते येन आधारभूतसंरचनाश्रेण्याः अङ्गाः समाप्ताः भवितुम् अर्हन्ति ।

महामारीकारणात् विद्यालयस्य बन्दीकरणस्य, बलात् बन्दस्य च समये शिक्षायाः जीवनरेखा अङ्गीयसंसाधनाः आसन् तथा च पारिस्थितिकीतन्त्रं शीघ्रं ऑनलाइन-शिक्षण-शिक्षणं स्वीकुर्वितुं शीघ्रं अनुकूलतां प्राप्तुं बाध्यं कृतवान् अङ्गीयप्रौद्योगिकीभिः प्रदत्ताः सम्भावनाः महामारीकाले अस्थायीसमाधानरूपेण कार्यं कर्तुं परं गतवन्तः । एतेन शिक्षकाः, नेतारः, समग्ररूपेण समाजः च जनाः किं, कथं, कदा, कुत्र च शिक्षन्ते इति अवगन्तुं समर्थाः अभवन् । ज्ञानप्रदानस्य अतिरिक्तं ज्ञानस्य सहनिर्माता, मार्गदर्शकः, परामर्शदातारः, मूल्याङ्ककः च इति रूपेण शिक्षकानां भूमिका उद्भूतवती ।

१.२ शिक्षकानाम् भूमिका

शिक्षणपरिणामप्राप्तेः दायित्वं सामान्यतया शिक्षकाणां उपरि भवति, छात्रान् केन्द्रे एव स्थापयति । स्वविद्यालयस्य, स्वपरिसरस्य च सांस्कृतिकलक्षणस्य परिभाषणे अपि तेषां महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति । तेषां निरन्तरं प्रतिक्रियाशीलतः अधिकसक्रियरणीतिकप्रतिक्रियायाः कृते कस्यापि आव्हानस्य प्रति ध्यानं स्थानान्तरयितुं भवति । सर्वाधिकं व्यक्ता अपेक्षा अस्ति यत् ते रचनात्मकपरिवर्तनस्य सुविधां कुर्वन्तु तथा च परिणामितपरिवर्तनानां प्रभावीरूपेण प्रबन्धनं कुर्वन्तु । विद्यालये प्रयुक्तानां संरचनायां, नीतीनां, बोर्डानाम् अथवा अभ्यासानां दृष्ट्या अध्यापन-अध्ययन-प्रक्रियायां शिक्षकाः महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति ।

चित्रम् १.२ : शिक्षकस्य भूमिका

पूर्वसमस्याभिः प्राप्तः अनुभवः निरन्तरशिक्षणस्य कौशलनिर्माणस्य च आवश्यकतां पुष्पाति । पूर्वं अनेकाः उपक्रमाः आरब्धाः, येषु शिक्षकाणां क्षमतानिर्माणं, निरन्तरव्यावसायिकविकासः च केन्द्रितः अस्ति । एतेषां विविधसंरचनायां सत्यामपि ये निरन्तरशिक्षणस्य विकासस्य च व्याप्तिं सक्षमं कुर्वन्ति, अद्यापि केचन आव्हानाः सन्ति येषां सामना अस्माकं शिक्षकाः निरन्तरविकेन्द्रीकृतस्य सन्दर्भयुक्तस्य च क्षमतानिर्माणस्य बाधारूपेण सम्मुखीकुर्वन्ति ।

१.३ जटिलाः उदयमानाः च काठिन्यानि

शिक्षकाणां कृते शिक्षणस्य अवसराः कालान्तरे उद्भूतानाम् आवश्यकतानाम् अनुसारं परिकल्पिताः निर्धारिताः च सन्ति, परन्तु अत्यन्तं दुर्लभतया तेषां व्यावसायिकविकासस्य भागरूपेण चर्चा, सत्रं वा शिक्षणवृत्तं वा चयनस्य अवसरः भवति । समुदायानाम् अन्तःविशेषज्ञता विखण्डिता एव तिष्ठति, येन तस्य सर्वोत्तम-उपयोगः कठिनः भवति ।

यस्मै शिक्षकाय शिक्षणं रोचते ते विविधस्थितिषु सम्बन्धिताः भवन्ति । अतः समानकठिनतायाः सम्मुखीभूतानां जनानां कृते अपि एकत्र कार्यं कर्तुं, चर्चां कर्तुं, समस्यानां समाधानस्य निपुणतां विकसितुं च कठिनं भवति । यदा कश्चन व्यक्तिः कठिनं नवीनं नित्यं विकसितं च विषयं आत्मसात् कर्तुं प्रयतते तदा सः एकाकी, निरुत्साही च भवति, येन अन्ते स्थितिः अधिका जटिला भवति महामारी इत्यनेन एकस्य जीवन्तसमुदायस्य महत्त्वं पुनः पुष्टिः कृता यः नियमितरूपेण सामान्यचिन्तानां मार्गदर्शनार्थं शिक्षणम् अनुभवं, समस्याः, समाधानं च प्रकटीकरोति । कदाचित् शिक्षकाः तेषां समक्षं ये आह्वानाः सन्ति तेषां समाधानं प्राप्तुं विलम्बम् अनुभवन्ति । एते विलम्बाः मुख्यतया यतोहि शिक्षकाः अनभिज्ञाः सन्ति यत् मञ्चान्, प्रौद्योगिकी, अथवा विशेषज्ञानं कथं प्राप्तुं शक्यते ये विशिष्टसमर्थनं दातुं समर्थाः भवितुम् अर्हन्ति ।

शिक्षकाः स्वभूमिकायाः अन्तः बहवः दायित्वं निर्वहन्ति । तेषां भूमिकायाः माङ्गल्याः सन्तुलनं कुर्वन् दक्षतायाः व्यावसायिकविकासस्य च समयस्य प्रबन्धनं अत्यन्तं जटिलं भवति, विशेषतः यत्र तेषां शारीरिकसन्निधिः अपि आवश्यकः भवति

१.४ प्रासंगिकता एवं सन्दर्भः

शिक्षकानां व्यावसायिकविकासस्य आवश्यकताः तेषां सन्दर्भाणां, समस्यानां, रुचिनां च आधारेण, भिन्न-भिन्न-भौगोलिकक्षेत्राणां, भूमिकानां, कार्यस्य व्याप्तेः च आधारेण भिन्नाः भवितुम् अर्हन्ति अतः प्रत्येकः शिक्षकः स्वसमस्यानां समाधानार्थं भिन्नप्रकारस्य अभिमुखीकरणं, संजालीकरणं च अन्वेषयति । केचन शिक्षकाः स्वसहपाठीभ्यः प्रत्यक्षतया शिक्षितुं रोचन्ते, अन्ये तु तथैव आह्वानानां सम्मुखीभूतेन बृहत्तरसमुदायेन सह सम्बद्धाः भवन्ति । केषुचित् परिस्थितिषु विशेषज्ञमतेन तेषां समाधानं ज्ञातुं शक्यते । अतः एकस्य मञ्चस्य आवश्यकता वर्तते यत्र शिक्षकाः व्यावसायिकसमर्थनं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

१.५ राष्ट्रियशिक्षानीत्यां परामर्शनस्य दृष्टिकोणः (२०२०)

एनईपी २०२० गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः एसडीजी ४ इत्यस्य सङ्गतिं कृत्वा शिक्षासंरचनायाः सर्वेषु पक्षेषु परिवर्तनं कर्तुं प्रस्तावति ।^१ विभिन्नस्तरयोः परिणामानां गुणवत्तां परिवर्तयितुम् उपायरूपेण मार्गदर्शनं प्रस्तावयति ।

१.५.१ छात्राणां कृते

विद्यालयत्यागस्य प्रतिशतं न्यूनीकर्तुं सर्वेषां कृते शिक्षायाः उपलब्धिः सुनिश्चित्य विद्यालयस्य छात्राणां मार्गदर्शनं पूर्वविद्यार्थिभिः समुदायस्य सदस्यैः च भविष्यति, येन उत्तमशिक्षणपरिणामाः, निरन्तररुचिः च भविष्यति ।

१.५.२ आचार्याणां कृते

एनईपी २०२० शिक्षकस्य सज्जतायाः प्रक्रियां “बहुविषयकदृष्टिकोणस्य ज्ञानस्य च विकासः, आदर्शानां मूल्यानां च निर्माणम्,

^१ Ministry of Human Resource Development. (2020, July 29). National Education Policy 2020. Government of India.

उत्तममार्गदर्शकाणाम् अधीनम् अभ्यासः च” इति परिकल्पयति^२ अतः शिक्षकविकासाय सहायकरूपेण परामर्शं प्रस्तावयति ।

अ. एतत् विद्यालयशिक्षाविभागस्य क्लस्टरसंसाधनकेन्द्रैः निरन्तरमूल्यांकनार्थं मासिकसमागमैः सह आंगनबाडी/ बालवाटिकासु ईसीसीईशिक्षकाणां कृते मार्गदर्शनसंरचनायाः स्थापनां कर्तुं निवेदनम् अयच्छति । व्यावसायिकरूपेण योग्यतां प्राप्तानां ईसीसीई शिक्षाकर्मचारिणां कृते दीर्घकालीनप्रस्तावे व्यावसायिकप्रशिक्षणं, मार्गदर्शनतन्त्रं, करियरमानचित्रणं च संयोजितं भविष्यति ।

ब. व्यवहारिकप्रशिक्षणार्थं सेवारतप्रशिक्षणशिक्षकाणां दक्षतावर्धनार्थं च समुचितं, सुदृढं मार्गदर्शनव्यवस्था स्थापितं भविष्यति ।

स. उत्कृष्टव्यावसायिकानां समूहेन शिक्षकेभ्यः दीर्घकालीनसमर्थनं प्रदातुं राष्ट्रियपरामर्शदात्री मिशन-स्थापितं भविष्यति ।:

१.५.३ विद्यालयस्य नेतृणां कृते

एन ई पी २०२० शैक्षिकनेतृत्वं सम्मिलितं कृत्वा शैक्षिकसंस्थानां मार्गदर्शनस्य आवश्यकतायां बलं ददाति । उच्चशिक्षणसंस्थानां कृते एनईपी २०२० इत्यस्य प्राथमिकं केन्द्रं तेषां पुनर्गठने समेकने च परामर्शद्वारा प्रभावीशासनस्य, उत्तमनेतृत्वस्य च दिशि वर्तते ।

१.५.४ शैक्षिकनेतृणां संस्थानां च कृते

एन ई पी २०२० शैक्षिकनेतृत्वं सम्मिलितं कृत्वा शैक्षिकसंस्थानां मार्गदर्शनस्य आवश्यकतायां बलं ददाति । उच्चशिक्षणसंस्थानां कृते एनईपी २०२० इत्यस्य प्राथमिकं केन्द्रं तेषां पुनर्गठने समेकने च परामर्शद्वारा प्रभावीशासनस्य, उत्तमनेतृत्वस्य च दिशि वर्तते ।

अ. उच्चशिक्षासंस्थासु सशक्तिकरणस्य स्वायत्तवाचारस्य च संस्कृतिं प्रवर्धयितुं श्रेणी मान्यता अनुदानतन्त्रं स्थापितं भविष्यति यस्य कृते मानकप्रगतिसाधनार्थं महाविद्यालयानां मार्गदर्शनं भविष्यति । प्रत्येकं विश्वविद्यालयं स्वस्य सम्बद्धमहाविद्यालयानां "शैक्षणिक-पाठ्यक्रम-, शिक्षण-मूल्यांकनं, शासन-संशोधन-वित्तीय-शक्तिः, प्रशासनिक-दक्षता च" क्षमतां विकसितुं साहाय्यं करिष्यति, अन्ततः स्वायत्त-उपाधि-प्रदान-महाविद्यालयेषु संक्रमणं करिष्यति ।

ब. तदतिरिक्तं एनआरएफस्य प्राथमिकभूमिकासु एकः भविष्यति यत् शैक्षणिकसंस्थानां मार्गदर्शनं कृत्वा सर्वेषु क्षेत्रेषु गुणवत्तापूर्णं शैक्षणिकसंशोधनं प्रवर्तयितुं शक्यते ।

एन.ई.पी. २०२० द्वारा प्रस्तावितानाम् अनुशासनानाम् अतिरिक्तं भारते शिक्षापारिस्थितिकीतन्त्रे विविधप्रयोजनानां कृते परामर्शदातृसंरचनायां स्थापनायाः अपारसंभावना वर्तते । विद्यमानं ज्ञानं विशेषज्ञतां च विभिन्नैः हितधारकैः सदुपयोगं कर्तुं शक्यते येन शिक्षापारिस्थितिकीतन्त्रस्य विभिन्नेषु कार्यकर्तृषु सूचनां मार्गदर्शनं च प्रभावीरूपेण कुशलतया च प्रसारयितुं शक्यते ।

^२ Ministry of Human Resource Development. (2020, July 29). National Education Policy 2020. Government of India.

अध्यायः
२

परामर्शनस्य परिचयः

अध्यायः २ परामर्शनस्य परिचयः

२.१. परामर्शनस्य अवधारणा

परामर्शनम् – एतत् पदं चिरकालात् द्वयोः व्यक्तियोः संवादस्य वर्णनार्थं प्रयुक्तम् अस्ति, येषु एकः कार्ये अनुभवी अस्ति, अपरः तस्मात् अनुभवात् शिक्षितुम् इच्छति परामर्शकस्य परामर्शिनः च व्यक्तिगतव्यावसायिकवृद्धयर्थं महान् उपायः इति मन्यते।^३ एतेषु अन्तःक्रियासु परामर्शकस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं समर्थं गहनपरामर्शं दातुं, जटिलानां जटिलातां समस्यानां समाधानम् इत्यादीनि सन्ति । सम्बन्धः दीर्घकालीनः, संरचितः सहजीवी सम्बन्धः अस्ति यः समानक्षेत्रेषु व्यावसायिकानां मध्ये अनुकूलितपरस्परक्रियाणाम् आधारेण भवति, यस्य उद्देश्यं मुख्यतया मार्गदर्शकस्य व्यावसायिकविकासः भवति

परामर्शकस्य परामर्शिनः च सम्बन्धकथाः

मार्गदर्शनस्य मूलं सम्पूर्णे विश्वे प्राचीन-इतिहासस्य अस्ति । "मेंटर" इति आङ्ग्लशब्दस्य प्रथमं ज्ञातं उदाहरणं ग्रीकग्रन्थे प्राप्तम् । महाभारते श्रीकृष्णः अर्जुनं धर्ममार्गं अनुसरणं कृत्वा युद्धक्षेत्रे निष्पक्षतया स्वकर्तव्यं कर्तुं प्रेरितवान् । कमलसूत्रं बौद्धधर्मे परामर्शदातृ-मन्त्रिसम्बन्धं मौलिकं मन्यते, यस्मिन् "अन्यस्य सुखाय एकत्र कार्यं कर्तुं, तेषां दुःखात् मुक्तिं कर्तुं च सहभागीकृतप्रतिबद्धता" अस्ति ^४

परामर्शः व्यक्तिनां मध्ये सहभागीसंवादरूपेण प्रस्तुतः भवति, यस्मिन् एकः व्यक्तिः विचारोत्प्रेरकप्रश्नान् पृच्छति अपरः व्यक्तिः स्वप्रश्नान् पृच्छन् संलग्नः भवति, सुकरातपद्धतेः सट्टशं यत् चर्चाद्वारा समीक्षात्मकचिन्तनं प्रवर्धयति भारतीय-इतिहासस्य शिक्षायां विशेषतया गुरुकुल-व्यवस्थायाः माध्यमेन मार्गदर्शनस्य महती भूमिका अस्ति इति वक्तुं शक्यते, यः सल्लाहं ददाति स्म सः गुरुः आसीत्, यः सल्लाहं गृहीतवान् सः शिष्यः आसीत् । एषा प्रणाली मार्गदर्शकस्य प्रेरणा-प्रोत्साहनस्य माध्यमेन मार्गदर्शनं करोति यत् सः स्वक्षमताम् अवगन्तुं समीपं गन्तुं शक्नोति।^५ चाणक्येन चन्द्रगुप्तमौर्यस्य पाटलिपुत्रस्य राजा भवितुं ततः महान् सम्राट् भवितुं च मार्गदर्शनं विविधसाहित्यसन्दर्भेषु उल्लिखितम् अस्ति ।

प्राचीन-इतिहासादग्रे आधुनिक-इतिहासे सर्वेषां सफलानां सार्वजनिकव्यक्तीनां जीवने मार्गदर्शकानां प्रमुखा भूमिका अस्ति, अरस्तू अलेक्जण्डरस्य विनिवेदनं कृतवान्, मार्टिन् लूथरकिङ्ग इत्यस्य विनिवेदनं कृतवान् डॉ. बेन्जामिन एलिया मेस् यावत्अधुना मार्गदर्शनं शिक्षणं कौशलनिर्माणं च वर्धयितुं महत्त्वपूर्णा प्रभावी च पद्धतिरूपेण पुनः उद्भवति।^६

^३ Together Platform. "Mentor Handbook." Together Platform.

^४ Soka Gakkai. (2020). The Oneness of Mentor and Disciple. Soka Gakkai (Global).

^५ Kukreja, S., Arora, R., & Singh, T. (2020). Mentorship Program: Modern Outlook of Traditional Knowledge. International Journal of Applied & Basic Medical Research.

^६ Hansman, C. A. (2002). Critical Perspectives on Mentoring. Center on Education and Training for Employment, College of Education, The Ohio State University.

यद्यपि मार्गदर्शनं व्यक्तिगत-व्यावसायिक-आवश्यकतानाम् अनुरूपं भिन्नरूपं गृह्णीयात् तथापि "एषा संरचना या जनान् स्वशिक्षणस्य प्रबन्धनार्थं समर्थयति, प्रोत्साहयति च येन ते स्वक्षमताम् अधिकतमं कुर्वन्ति, कौशलं विकासयन्ति, स्वस्य कार्यप्रदर्शने परिवर्तनं कुर्वन्ति तथा च... व्यक्तिः ते भवितुम् इच्छन्ति।"^७

२.२ परामर्शनस्य सिद्धान्ताः

यद्यपि परामर्शस्य समये अन्तरक्रियाः प्रतिभागिनाम् आवश्यकतानुसारं विविधरूपेण भवितुं शक्नुवन्ति तथापि केचन मार्गदर्शकसिद्धान्ताः संरचनायाः सारं निर्वाहयितुं साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति मार्गदर्शनसंरचना तदा सर्वाधिकं सफला भविष्यति यदा परामर्शकः परामर्शी च प्रक्रियायां निवेशितः भवति । सिद्धान्तानां निम्नलिखितसूची नोल्स इत्यनेन प्रवर्धितानां वयस्क-शिक्षणसिद्धान्तानां अनुरूपं भवति, एतत् मनसि धारयन् यत् एते सिद्धान्ताः^८ मार्गदर्शनसंरचनायाः प्रतिभागिभिः अपेक्षितं निवेशं पोषयिष्यन्ति ।

- क. परामर्शी-निर्देशिताः : परामर्शी (प्राप्तकर्ता) स्वस्य शिक्षणस्य योजना, कार्यान्वयनम्, मूल्याङ्कनं च प्रक्रियायां सम्मिलितः भवितुमर्हति । सः अस्य सम्बन्धस्य मध्यमं कृत्वा स्वस्य विकासस्य उत्तरदायित्वं वर्धमानं ग्रहीतुं प्रोत्साहितः भवेत् । मार्गदर्शकस्य कार्यसूची वा दबावः मार्गदर्शनपरस्परक्रियायाः चालकशक्तिः न भवेत् । परामर्शणस्य परामर्शनस्य परामर्शकस्य स्वस्य लक्ष्यनिर्धारणे, आढानानां अवगमने, परामर्शकस्य आवश्यकतानां प्राथमिकतायां च मार्गदर्शनं कुर्यात् ।
- ख. यौगिकम् : परामर्शनप्रक्रियायां परामर्शिनः जीवनस्य अनुभवाः विचारणीयाः सन्ति । एतेन मार्गदर्शकः स्वानुभवानां चिन्तनं कर्तुं समर्थः भवति ।
- ग. अनुप्रयोग-उन्मुखः : परामर्शणात् प्राप्ताः अन्वेषणाः वास्तविकजीवनस्य समस्यासु अथवा प्रक्रियासु तान् प्रयोक्तुं सहायकाः भवेयुः ।
- घ. सुविधाकरणम् : परामर्शकाणां ध्यानं तादृशानां स्थानानां सुविधायां भवितुमर्हति ये स्वनिर्देशित-व्युत्पन्न-अनुप्रयोग-उन्मुख-मार्गदर्शन-अनुभवानाम् आवश्यकानां परिस्थितीनां पोषणं समर्थनं च कुर्वन्ति ।
- ङ. सुरक्षितम् : परामर्शनस्य अनुभवः सर्वेषां प्रतिभागिनां कृते स्वैच्छिकः भवेत्, यत्र स्थानानि सुरक्षितानि कर्तुं सततं प्रयत्नाः भवेयुः । व्यवस्थायां विश्वासः, गोपनीयता, परस्परसम्मानः, संवेदनशीलता च स्थापयितुं शक्यते । मार्गदर्शकाः मार्गदर्शकेन सह सीमानां नियमानाञ्च सहमतिः कृत्वा यत्किमपि असमानतां समाधातव्यम् ।
- च. सहजीवी : परामर्शनस्य प्रक्रिया परामर्शकस्य परामर्शिनः च निरन्तरविकासे केन्द्रीभूता भवेत् । यदा कदापि आवश्यकता भवति तदा ते स्वस्य मार्गदर्शनपरस्परक्रियाः अग्रे सारयितुं परामर्शनं वा सहायतां वा याचयितुम् अर्हन्ति । मार्गदर्शकः (मार्गदर्शकाः) प्रक्रियायाः सर्वोत्तमः लाभं प्राप्नुयुः इति स्वीकृत्य ।

२.३ परामर्शनस्यसम्बद्धाः सामान्याः भ्रान्तयः

मार्गदर्शनसम्बद्धाः सामान्याः मिथकाः निम्नलिखितरूपेण सन्ति ।

- क. परामर्शनसम्बन्धात् केवलं मार्गदर्शकः एव लाभं प्राप्नोति । मार्गदर्शनं एका सहजीवी व्यवस्था अस्ति यस्मिन् मार्गदर्शकः मार्गदर्शकाः च परस्परं शिक्षन्ते, तथापि एकस्य मार्गदर्शकस्य अधिकं लाभः दृश्यते ।

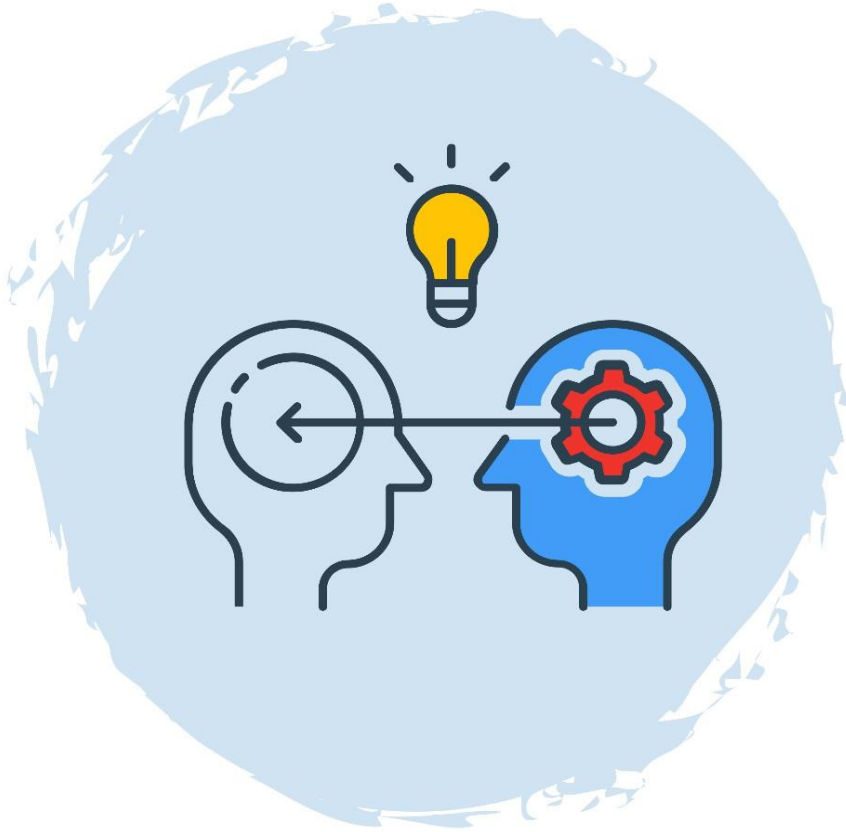
^७ Parsloe, E., & Leedham, M. (2009). Coaching and mentoring: Practical conversations to improve learning. Kogan Page Publishers.

^८ Knowles, M. S. (1980). The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy. Englewood Cliffs, NJ: Cambridge Adult Education

- ख. परामर्शनसम्बन्धो व्यक्तिगतः भवितुमर्हति ।** मार्गदर्शनार्थं साक्षात्कारस्य लाभाः सन्ति, यद्यपि मार्गदर्शनसम्बन्धं स्थापयितुं अतुल्यकालिक-अन्तर्जाल-पद्धतीनां उपयोगः अपि कर्तुं शक्यते ।
- ग. परामर्शिनः एकस्मिन् समये एकः एव परामर्शकः भवितुम् अर्हति ।** विभिन्नाः मार्गदर्शकाः मार्गदर्शनसम्बन्धे स्वस्य विशेषज्ञानं कौशलं च संयोजयन्ति तथा च एतेन व्यक्तिस्य व्यावसायिक-अनुभवे महती उन्नतिः भवितुम् अर्हति ।
- घ. आवश्यकतायां परामर्शनसम्बन्धाः प्राप्तुं न शक्यन्ते ।** परामर्शनसम्बन्धः स्वाभाविकतया विकसितः भवति, आवश्यकतानुसारं च प्राप्तुं शक्यते । संरचितमार्गदर्शनसम्बन्धे पूर्वनिर्धारित आवृत्तिः अन्ते साधनीयानां उद्देश्यानां सूची च भवितुं शक्नोति ।
- ङ. परामर्शकः परामर्शिनः ज्येष्ठः भवेत् ।** परामर्शकाणां चयनस्य आदर्शः उपायः अस्ति यत् तेषां विशेषज्ञतायाः, क्षमतायाः, प्रमाणपत्रस्य, एकत्र शिक्षितुं मानसिकतायाः च आधारेण तेषां मूल्याङ्कनं करणीयम् ।
- च. एकः केवलं परामर्शकः वा परामर्शी वा भवितुम् अर्हति ।** मार्गदर्शकानां फलप्रदमार्गदर्शनसम्बन्धनिर्माणार्थं आवश्यकं कौशलं प्राप्तुं मार्गदर्शकानां अपि आवश्यकता वर्तते । मार्गदर्शकानां प्रायः स्वकीयाः मार्गदर्शकाः भवन्ति ये तेषां व्यावसायिकविकासे साहाय्यं कुर्वन्ति ।

अध्यायः
३

राष्ट्रीयपरामर्शमिशन इत्यस्य परिचयः

अध्यायः ३ राष्ट्रियपरामर्शनमिशन इत्यस्य परिचयः

परस्परव्यावसायिकविकासाय विचाराणां संरचितविनिमयं प्रवर्धयितुं राष्ट्रियमार्गदर्शनमिशनं (एन.एम.एम) विद्यमानसंसाधनानाम् लाभं गृहीत्वा भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः त्वरितविकासस्य सौविध्यं करिष्यति। अस्य अनुरूपं एनसीटीई विद्यालयशिक्षकाणां मध्ये ज्ञानस्य, कौशलस्य, मूल्यानां च अधिग्रहणं, अंशीदारत्वं च उन्नयनार्थं राष्ट्रव्यापीं मार्गदर्शनमिशनं प्रस्तावयति।

३.१ परामर्शनस्य कृते राष्ट्रियमिशन इत्यस्य आवश्यकता

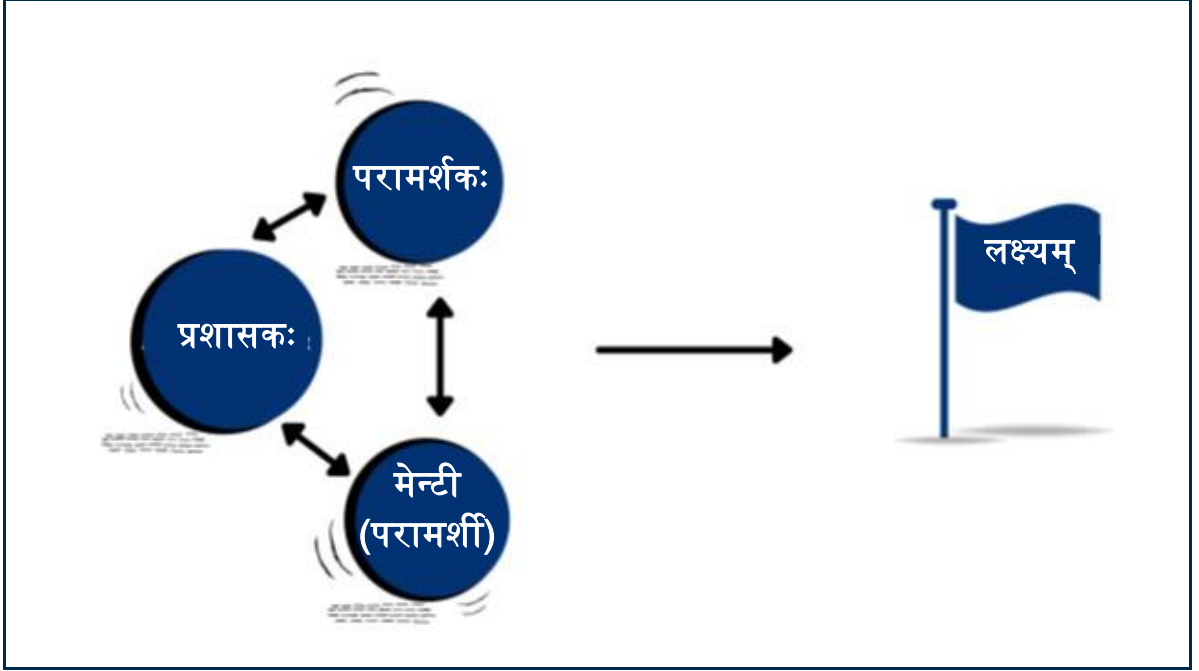
अद्यतनस्य अपूर्वमागधानां, आव्हानानां च पूर्तये शिक्षकाणां कृते नूतनानां समाधानानाम् आवश्यकता वर्तते। शिक्षाक्षेत्रे शिक्षकसमुदायः स्वयं विशेषज्ञैः समृद्धः अस्ति येषां समस्यानां समाधानार्थं ज्ञानं कौशलं च अस्ति तथा च सहकारिणां क्षमतानिर्माणे योगदानं ददाति। निरन्तरं परिवर्तमानपरिस्थितौ अनुकूलतां प्राप्तुं समर्था एषा व्यवस्था स्वनागरिकाणां कृते व्यक्तिगतव्यावसायिकजीवनं सक्षमतया जीवितुं आवश्यकं कौशलस्य सम्यक् मिश्रणं प्रदातुं शक्नोति एतेन समावेशी, स्थायिरूपेण च आर्थिकवृद्धिः भवति। अतः परामर्शनव्यवस्था अधिकविकेन्द्रीकृतरूपेण विद्यमानानाम् अन्तरालानाम् निवारणाय समाधानं प्रदाति। एते अन्तरालाः विशेषज्ञतां प्राप्तुं मञ्चस्य अभावः, निरन्तरव्यावसायिकविकासः, समानसन्दर्भेभ्यः सहपाठिभिः सह सम्पर्कं कर्तुं तथा च पार-शिक्षणस्य लाभं ग्रहीतुं इत्यादीनि सन्तिमार्गदर्शनेन व्यक्तिभ्यः अनुभविना व्यावसायिकेन सह शिक्षणं कर्तुं अवसरः प्राप्यते। परामर्शक-परामर्शी-वार्तालापेषु संलग्नतायाः विविधाः उपायाः शिक्षकाणां कौशलस्य क्षमतायाश्च निर्माणे सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति। एतत् विशेषज्ञैः सह संजालं स्थापयितुं, शिक्षणस्य उत्तमप्रधानां च आदानप्रदानार्थं मञ्चेषु सम्मिलितुं तथा च विद्यालयस्य नेतृत्वं प्रबन्धनं च, पाठ्यक्रमः, शिक्षाशास्त्रं, शैक्षिकनीतयः मूल्याङ्कनं च इत्यादिषु विविधक्षेत्रेषु निष्कर्षान् प्रसारयितुं च अवसरान् प्रदाति।

प्रशिक्षणकार्यक्रमरूपेण प्रारूपितसूचनायाः, एकदिशायाः, उपरितः अधः यावत् प्रवाहः, शिक्षणस्य च प्रवाहः वर्तमानशिक्षाव्यवस्थायां दीर्घकालीनसमस्यानां मध्ये काश्चन अभवन् परामर्शस्य माध्यमेन पदानुक्रमस्य सीमां न्यूनीकर्तुं मौलिकं मनोवृत्तिपरिवर्तनं च आनेतुं अवसरः भवति। एतेन शिक्षणं अधिकं सहपाठिनां समुदायनेतृत्वेन च भविष्यति। अपि च, शिक्षणं अधिकं व्यक्तिगतं निरन्तरं च करिष्यति।

परामर्शनेन हितधारकाणां कृते सहकारिणं साधनं निर्मायते, यत्र समुदायः क्षमतानिर्माणं प्रति शिक्षणस्य, चिन्तनस्य, अंशीदारत्वस्य च भावनां पोषयति।

३.२ कथं मिशन इत्यस्य सिद्धिं भविष्यति ?

एतत् कार्यक्रमम् इति सामान्यलक्ष्यं प्राप्तुं बहुभिः एकैकैः अन्तरक्रियां कुर्वन्तः इति वर्णयितुं शक्यते। शिक्षाक्षेत्रस्य सर्वेषु स्तरेषु कार्यान्वितुं शक्यते।

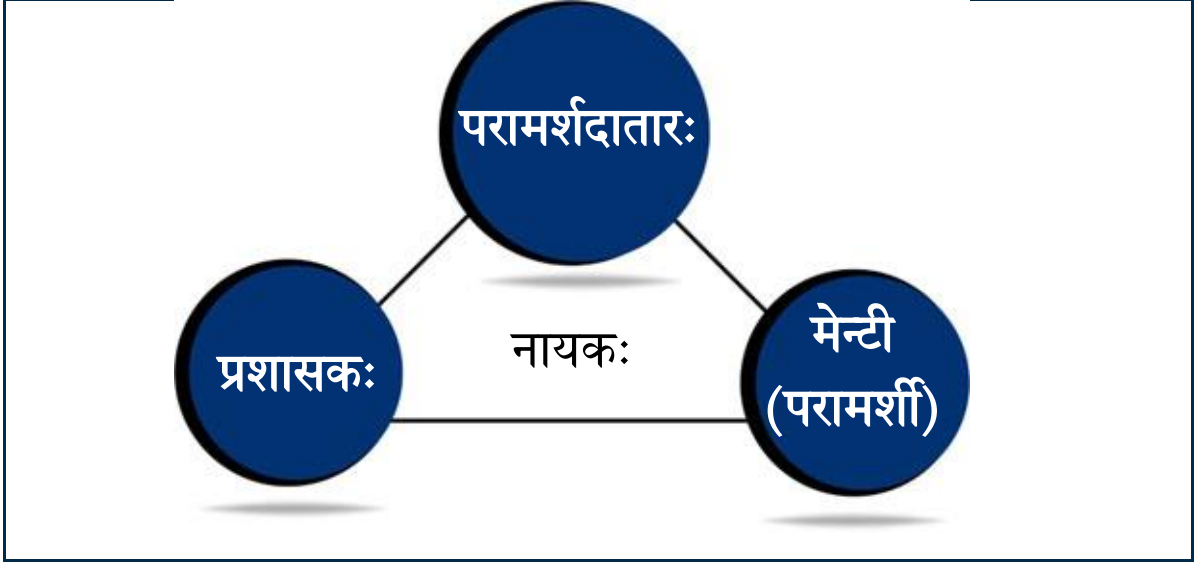

चित्र ३.१: नायकः संवादं कुर्वन् लक्ष्यं प्रति प्रगतिम् करोति

नायकः

अस्य परामर्शनकार्यक्रमस्य हेतोः प्रमुखाः अभिनेतारः अथवा एकवर्गाः परामर्शकाः परामर्शिनश्च सन्ति । परामर्शी : एते शिक्षाक्षेत्रस्य अन्तः व्यक्तिः सन्ति ये कस्मिन्चित् क्षेत्रे व्यावसायिकविकासं अन्विष्यन्ति । मार्गदर्शकाः : एते व्यक्तिः सन्ति ये एकस्मात् अथवा उच्चतरसंवर्गात् आगच्छन्ति, किञ्चित्कालं यावत् एकस्मिन् क्षेत्रे व्यावसायिकविकासं अन्विष्यन्ते । ते "आविष्कार" मैत्रीपूर्णविमर्शानां वार्तालापानां च सुविधायां निपुणाः सन्ति ।

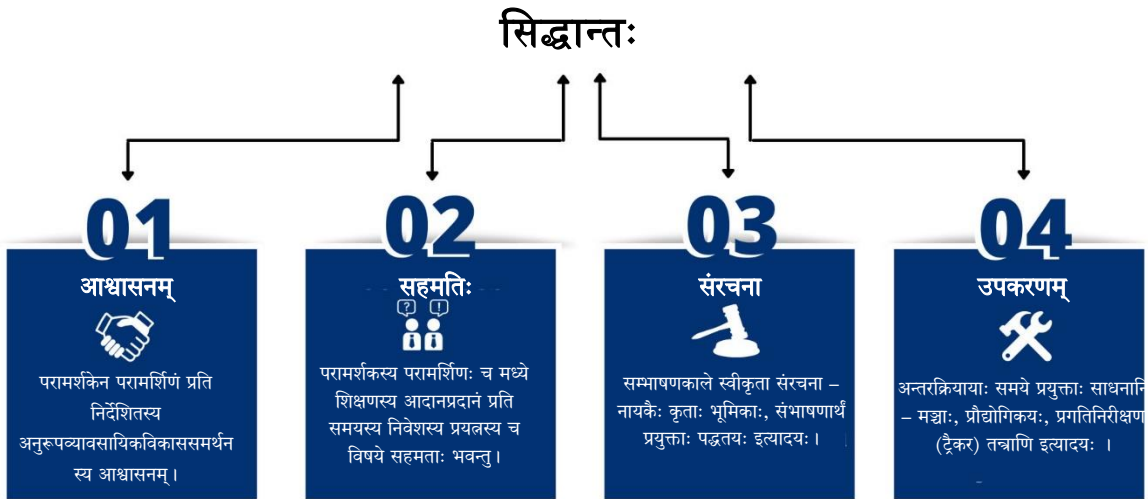
यद्यपि परामर्शकस्य परामर्शिनः च भूमिका लघु-परिमाण-परामर्शन-क्रियाकलापानाम् संचालनाय पर्याप्ताः भवितुम् अर्हन्ति तथापि बृहत्-परिमाणस्य मार्गदर्शन-संरचनानां सुविधां, स्थायित्वं च कर्तुं तृतीयः तत्त्वः मिशन-मध्ये समाविष्टः अस्ति प्रशासकाः : एते परामर्शकस्य परामर्शिनः च मध्ये सर्वेषाम् अन्तरक्रियाणां गुणवत्तायाम् आवृत्तिं च निरन्तरं प्रवर्धयितुम् उत्तरदायी व्यक्तिः अथवा संस्थाः सन्ति । अपि च, ते परामर्शनसंरचनायाः निरन्तरविकासं तस्य पारिस्थितिकीतन्त्रेण तस्य संस्थागतीकरणं च सुनिश्चितयन्ति । प्रणालीगतसहभागिनः शिक्षापारिस्थितिकीतन्त्रं दृष्ट्वा कस्यापि परामर्शनकार्यक्रमस्य परिमाणं विशालं भवितुम् अर्हति, अतः अन्येषां प्रणालीगतसहभागिनाम् कृते मार्गदर्शनं सर्वेषां कृते निर्बाधम् अनुभवं कर्तुं प्रौद्योगिकीम्, ऑनलाइन-मञ्चान् च विकसितुं विशालः अवसरः अस्ति एवं सशक्तं समन्वितं च परामर्शमिशनं भारतीयशिक्षाव्यवस्थां सुदृढं कर्तुं तस्याः गुणवत्तां वर्धयितुं च महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहितुं शक्नोति ।

चित्रम् ३.२ : परामर्शनस्य नायकः

एतेषां एककानां मध्ये अन्तरक्रिया मुख्यतया ज्ञानस्य, कौशलस्य, मूल्यानां, उत्तमप्रधानां च साझेदारीयां केन्द्रीभूता भविष्यति । यथा, नूतनशिक्षक-अभिमुखीकरणस्य उत्तम-प्रधानां विषये चर्चायाः सुविधायै परामर्शकः परामर्शीनां समूहेन सह अन्तरक्रियां करोति । संरचनायाः प्रशासकः केस-आधारित-चर्चा-सुविधायै मार्गदर्शकं कौशल-निर्माण-सत्रे नियोजयति ।

वार्तायां प्रभावशीलता चतुर्भिः तत्त्वैः निर्देशिता भवति – आश्वासनं, सहमतिः, संरचना, साधनानि च ।

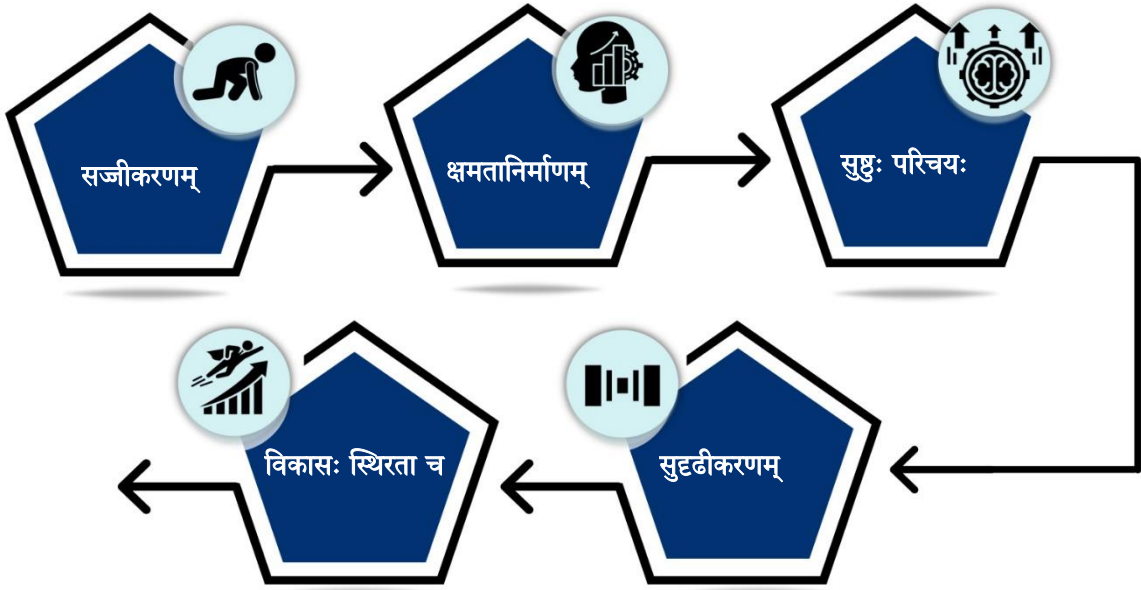

चित्र ३.३: हितधारकाणां मध्ये संवादस्य सिद्धान्ताः

३.३ मिशनस्य अपेक्षितं परिणामं किं भविष्यति ?

सर्वेषां वर्गाणां मध्ये अन्तरक्रियायाः उद्देश्यं भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां ज्ञानस्य, कौशलस्य, मूल्यानां च प्राप्तौ, स्थानान्तरणं च सुदृढं कर्तुं वर्तते। एतत् शिक्षापारिस्थितिकीतन्त्रस्य विभिन्नस्तरयोः बृहत्परिमाणेन, विकेन्द्रीकृतैः, प्रौद्योगिकीसहायकैः परामर्शनसंरचनानां माध्यमेन प्राप्तं भविष्यति।

परमं लक्ष्यं उन्नतविकेन्द्रीकृतनेतृत्वेन विद्यालयशिक्षायाः उन्नयनम् अस्ति। शिक्षकाणां कौशलनिर्माणस्य त्वरिततायै परामर्शनस्य उपयोगः भविष्यति येन तेषां ज्ञानस्य आधारः विस्तारितः भवति, तेषां कौशलस्य विकासः भवति तथा च ते कक्षायां आव्हानानां सामना कर्तुं अधिकतया सज्जाः भवन्ति, तस्मात् छात्राणां कृते शिक्षायां सुधारः भविष्यति। विद्यालयानां विकासस्य क्रमेण विद्यालयानां विकासाय महतीः शैक्षणिकसंस्थाः इति शीघ्रं प्रभावी च एषः उपायः भवितुम् अर्हति। एतत् मिशनं क्षमतानिर्माणस्य अधिकविकेन्द्रीकृतदृष्टिकोणस्य अनुमतिं ददाति, राज्यस्तरस्य अथवा मण्डलस्तरस्य प्रासंगिकहितधारकाणां/संस्थानां परामर्शनस्य प्रवर्धनस्य भूमिकां कर्तुं शक्नोति। अग्रे गत्वा एतत् मिशनं विद्यालयनेतृणां शैक्षिकप्रशासकानां च परामर्शनपर्यन्तं विस्तारयितुं शक्यते। लक्ष्याणां प्राप्तिः निरन्तरयात्रा अस्ति चेदपि केचन मूर्त-अवस्थाः सन्ति ये मिशनस्य प्रगतिम् चिह्नयन्ति। एतेषां चरणानां माध्यमेन भारतीयशिक्षाव्यवस्थां सुदृढां कर्तुं सुधारं च कर्तुं मिशनस्य उद्देश्यं वर्तते, येन शिक्षायाः गुणवत्तायां शिक्षणानुभवे च समग्रतया सुधारः भवितुम् शक्यते।

चित्रम् ३.४ : मिशनस्य मुख्यपदार्थाः

चरणः १: सज्जता

अस्मिन् चरणे प्रणालीहितधारकाः व्यावसायिकविकासस्य आवश्यकतानां मूल्याङ्कनं कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च तत् साधयितुं मार्गदर्शनकार्यक्रमं कार्यान्वितुं पर्याप्तसम्पदां परिदृश्यस्य नक्शाङ्कनं कर्तुं शक्नुवन्ति। अस्मिन् समये प्रणाली-अभिनेतारः अस्य नीलपुस्तकस्य सदृशानां संसाधनानाम् उपयोगं कृत्वा बृहत्-परिमाणस्य परामर्श-प्रणालीं कार्यान्वितुं स्वस्य उन्मुखीकरणं कर्तुं शक्नुवन्ति।

चरण २: क्षमता निर्माणम्

एकदा परामर्शकस्य (परामर्शकाणां) नियुक्तेः अनन्तरम् एषः चरणः कौशलसम्बद्धक्षेत्रेण सह तेषां क्षमतानिर्माणस्य अपि च आवश्यकपरामर्शककौशलेषु, तकनीकासु च अनुमतिं ददाति ।

चरणः ३: परिचयः

चरणेऽस्मिन् परामर्शकाः द्वितीयचरणस्य ज्ञातानां कौशलानाम् अभ्यासं नियन्त्रितवातावरणे कर्तुं शक्नुवन्ति । परिचयचरणस्य उपयोगः क्षमतानिर्माणार्थं प्रयुक्तां पद्धतिं परिष्काराय अपि कर्तुं शक्यते, यत् परामर्शन-अन्तः-क्रियायाः समये प्रस्तावितायाः गुणवत्तायाः मूल्यस्य च विषये परामर्शकाणां परामर्शिणां च प्राप्तप्रतिक्रियायाः आधारितः भवेत् ।

चरणः ४: सुदृढीकरणम्

एकदा अभ्यासकारिणः नियन्त्रितवातावरणे परामर्शनसंरचनानां कार्यान्वयनम् आत्मविश्वासेन कुर्वन्ति तदा परामर्शकाः स्वविशेषज्ञताक्षेत्रेषु परामर्शनस्य अनुभवं प्राप्तुम् आरभन्ते । अस्मिन् चरणे सततं क्षमतानिर्माणसत्रद्वारा परामर्शकानां निरन्तरविकासः भवति । अस्मिन् क्षणे मार्गदर्शनसम्बन्धस्य अन्त्यपरिणामं प्रति मेट्रिकम् अनुसरणं परामर्शनसंरचनायाः प्रभावशीलताम् अवगन्तुं निर्दिष्टपरिणामान् प्राप्तुं पुनः संरेखणं कर्तुं साहाय्यं करिष्यति ।

परामर्शनकार्यक्रमस्य अभिप्रेतलक्ष्यैः सह परिणामाः सङ्गताः भवेयुः । उदाहरणार्थम्, आधारभूतसाक्षरतायां छात्राणां शिक्षणपरिणामान् वर्धयितुं कार्यक्रमे शिक्षकाणाम् सहकर्मिपरामर्शनवृत्तानां माध्यमेन संख्यात्मकमूल्यांकनस्य परिणामः भवति यत् आधारभूतसाक्षरतायां तथा संख्यात्मकतामूल्यांकनेषु छात्राणां प्रदर्शने प्रतिशतं (%) वृद्धिः अस्ति ।

चरण ५: वृद्धिः स्थिरता च

अयं चरणः परामर्शनसंरचनायाः परीक्षणात् ध्यानम् अवकृष्ट्य परामर्शने अभ्याससमुदायस्य निर्माणं प्रति ध्यानं स्थानान्तरयति । अधुना परामर्शसंरचना एतादृशरीत्या वर्धयितुं शक्यते यत् व्यवस्थायां सर्वेषां प्रासंगिकानां हितधारकाणां सहभागिता सुनिश्चिता भवति तथा च तेषां निरन्तररुचिः तस्मिन् एव तिष्ठति । एतत् निम्नलिखिततन्त्राणां प्रवर्तनेन साधयितुं शक्यते ।

क- मूल्यप्रस्तावस्य प्रदर्शनं कृत्वा सहभागितायाः आवश्यकतां उत्तेजयन्तु ।

ख. सर्वेषां सहभागिता सक्षमीकरणाय संस्थागतीकरणं तथा...

ग. प्रासंगिकप्रोत्साहनद्वारा संरचनासु निरन्तरं सहभागितायाः कृते सर्वेषां प्रेरणा ।

निम्नांकितस्य अनुभागमिशनस्य उपर्युक्तचरणीयप्रसारं संपूर्णतया कार्यान्वितुं परामर्शनव्यवस्थायां सर्वेषाम् अभिनेतृणां मध्ये अन्तरक्रियायाः मूल्यं प्रभावीरूपेण वर्धयितुं निम्नलिखितखण्डेषु केचन निर्माणानि चित्रितानि सन्ति ।

परामर्शनस्य समाधानम्

अध्यायः ४ परामर्शनस्य समाधानम्

४.१ परामर्शकस्य चयनम्

परामर्शनसंरचनायाः कृते निर्दिष्टानां परामर्शकानां परामर्शानां च आवश्यकता भवति, तथैव एकः प्रशासकः (व्यक्तिः वा संस्था वा) आवश्यकः भवति यः संरचनाः सुविधापूर्णं कारयितुं तथा दीर्घकालं यावत् प्रक्रियां निर्वाहयितुं च सहायकः भवति अस्मिन् खण्डे परामर्शकचयनप्रक्रिया कीदृशी भवितुमर्हति तथा च परामर्शकानां परामर्शानां च कानि लक्षणानि सन्ति येन मार्गदर्शकसंरचना सफला भवितुम् अर्हति इति विषये विचाराः समाविष्टाः सन्ति ।

४.१.१ परामर्शकस्य चयनप्रक्रिया

परामर्शकस्य विषये तस्य संरचनायां सम्बद्धानाम् अन्येषां हितधारकाणां विश्वासः आवश्यकः अस्ति । परामर्शकस्य चयनार्थम् अनुसूता प्रक्रिया परामर्शके विश्वासं विकसितुं तथा तस्य फलतः परामर्शकात् अन्तःक्रियायाः प्रकारे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति । परामर्शकचयनप्रक्रियायां निम्नलिखिततत्त्वानि समाविष्टानि भवेयुः इति महत्त्वपूर्णम् ।

क.: सहपाठिभिः नामाङ्कनम् अथवा सम्भाव्यप्रत्याशिभिः रुचिः अभिव्यक्तिः

ख. परामर्शकचयनमापदण्डद्वारा अभ्यर्थिनः आवेदनस्य मूल्याङ्कनम्

ग. परामर्शकानां अभिमुखीकरणं क्षमतानिर्माणं च

समाजशास्त्रज्ञाः, मनोवैज्ञानिकाः, शिक्षाविदः च विभिन्नक्षेत्रेभ्यः/विषयेभ्यः अपि आनेतुं शक्यन्ते येन समुचितपरामर्शकचयनप्रक्रिया निर्मितुं शक्यते । एतेन प्रणाल्याः आवश्यकतायाः आधारेण चयनप्रक्रियायाः सन्दर्भीकरणे अपि सहायकं भवितुम् अर्हति ।

मार्गदर्शकचयनप्रक्रिया सर्वेषाम् इच्छुकानाम् अभ्यर्थीनां कृते सुलभा भवेत् । यथा, केचन सम्भाव्य अभ्यर्थिनः भवितुम् अर्हन्ति ये प्रौद्योगिक्याः विषये अवगताः न सन्ति वा न वा । तथैव यदि परामर्शसंरचना अन्यक्षेत्रेभ्यः परामर्शदातृणां चयनं कर्तुम् इच्छति, यथा अखिलभारतीय/राज्यसेवाधिकारिणः, तर्हि चयनप्रक्रिया तेषां कृते प्रासंगिका भवितुमर्हति । परामर्शकचयनप्रक्रिया सम्भाव्यप्रत्याशिनाम् आवेदनाय बाधकरूपेण कार्यं न कर्तव्यम् ।

४.२ परामर्शकाणां लक्षणम्

तत्र केचन कौशलाः सन्ति येषां विकासं परामर्शकानां शिष्याणां च आवश्यकता भविष्यति, परामर्शनसम्बन्धात् पूर्वं, तस्य समये, ततः परं च तस्मात् अधिकतमं लाभं प्राप्तुं । परामर्शकस्य आकांक्षात्मकगुणाः भवेयुः ये कार्यक्रमस्य इष्टं शिक्षणपरिणामं प्राप्नुयुः । केचन गुणाः स्युः ये परामर्शनसम्बन्धे भूमिकां कर्तुम् अत्यावश्यकाः इति मन्यन्ते, यदा तु परामर्शकप्रशिक्षणस्य निरन्तरक्षमतानिर्माणकार्यक्रमस्य च माध्यमेन केचन गुणाः विकसिताः भवितुम् अर्हन्ति

निम्नलिखिता परामर्शव्यवस्थायाः कृते सन्दर्भसूची अस्ति या परामर्शदातृचयनस्य आरम्भबिन्दुरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नोति, ततः परामर्शदातृप्रशिक्षणस्य सन्दर्भम् अपि प्रदातुं शक्नोति ।

क. विविधतायाः जागरूकता : अस्मिन् सन्दर्भे विविधतायाः विषये जागरूकतायाः अर्थः अस्ति यत् कस्यापि परामर्शनकार्यक्रमस्य हस्तक्षेपस्य समये कस्मिन् अपि वातावरणे भिन्नजनानां, समूहानां, मतानाम् अस्तित्वस्य विषये जागरूकता भवितुमर्हति । आदरपूर्वकं

व्यक्तिगतभेदानाम् जागरूकता अपि अन्तर्भवति सामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमिः, लिङ्गं, आयुः, संस्कृतिः, जातिः, धर्मः इत्यादिपक्षेषु, यत् विभिन्नानां परामर्शकानां, परामर्शिनानां च विविधतां व्याख्यायते।"

ख. प्रभावी संचारः : प्रभावी संचारः परामर्शकस्य महत्त्वपूर्णः गुणः अस्ति। अस्मिन् विचारान्, अवधारणाः, ज्ञानं, विचाराः, भावनाः च संक्षिप्तरूपेण, अनुनयात्मकरूपेण च संप्रेषितुं क्षमता अन्तर्भवति। तदतिरिक्तं सक्रियश्रवणं, चिन्तनं, अन्येषां प्रति प्रतिक्रियां च परामर्शकानां कृते समानरूपेण महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अतः सफलकार्यक्रमस्य कार्यान्वयनार्थं प्रभावी संचारः अत्यावश्यकः अस्ति।

ग. सहानुभूतिः : परामर्शकाः स्वस्य परामर्शिनानां प्रति सहानुभूतियुक्ताः भवितुमर्हन्ति, तेषां दृष्टिकोणान्, भावनाः, विचारान्, अनुभवान् च अवगच्छन्ति, तेषां सम्बन्धं च स्थापयन्ति। एतेन परामर्शकाः समुचितं परामर्शनं समर्थनं च दातुं समर्थाः भवन्ति।

घ. अनुभवः : अस्मिन् परिस्थितौ अनुभवः महत्त्वपूर्णः यतः परामर्शकाः परामर्शिनः च कार्यक्रमे महत्त्वपूर्णान् भूमिकां निर्वहन्ति। अनुभवः तान् ज्ञानं, कौशलं, क्षमतां च निर्दिशति यत् मार्गदर्शकाः स्वस्य व्यावसायिकविकासस्य क्रमेण प्राप्तवन्तः। परामर्शिनः सामने संवर्गे परामर्शकानाम् उत्तम-अभ्यासानाम् उदाहरणानि वितरणस्य क्षमता अत्यावश्यकी अस्ति, येन समृद्धः अनुभवः भवति, येन ते परामर्शिनः सम्मुखे स्थितानां परिस्थितानां, काठिन्यानां च सम्बन्धितः भवेत् तथा तेषाम् उपरि प्रकाशं प्रसारयितुं शक्नुवन्ति।

ङ. विशेषज्ञता : विशेषज्ञता इति पदस्य उपयोगः कस्यचित् व्यक्तेः उच्चस्तरस्य ज्ञानस्य, कौशलस्य वा प्रवीणतायाः वा वर्णनार्थं विशिष्टविषयस्य, व्यवसायस्य वा क्षेत्रे भवति। परामर्शिनं स्वक्षेत्रे गहनबोधं विकसितुं परामर्शकः तस्मिन् सम्बन्धे अथवा कार्यक्षेत्रे विशेषज्ञः भवेत्, तथा सः अंतर्दृष्टेः उत्तमप्रधानां च प्रस्तुतिकरणे समर्थः भवेत्।

च. नमनीयता : परामर्शनदृष्टिकोणे नमनीयतां परामर्शकानां महत्त्वपूर्णगुणेषु अन्यतमम् अस्ति। परामर्शनकार्यक्रमस्य समये परामर्शकान् परामर्शिनानाम् आवश्यकतानुसारं सामग्रीं दृष्टिकोणं च अनुकूलितुं परिवर्तनं च कर्तुं क्षमता स्यात्। तत्र सर्वेषां परामर्शिनानां कृते सामग्रीं सहजतया सुलभं कर्तुं प्रतिनिधित्वस्य बहुविधपद्धतीनाम् उपयोगस्य क्षमता स्यात्। प्रक्रियायां दृष्टिकोणे च नमनीयता मार्गदर्शनकार्यक्रमे महत्त्वपूर्णान् भूमिकां निर्वहति।

छ. प्रेरणादायकः : सफलपरामर्शके प्रेरणादायकाः गुणाः भवेयुः। ये परामर्शकाः स्व परामर्शिनं प्रेरयन्ति, तं उत्कृष्टतां प्रति प्रेरयन्ति, तथा तेषां उच्चतमक्षमतां प्राप्तुं साहाय्यं कुर्वन्ति, ते प्रतिरंभस्य, उत्साहस्य, प्रेरणास्य च भावः प्रज्वालयन्ति। एकः प्रेरणादायकः परामर्शकः परामर्शिनः महनतां प्रति प्रयत्नार्थं प्रेरयति तथा च कार्यप्रदर्शनस्य उच्चापेक्षाः निर्धारयति। महत् कार्याणि प्राप्तुं शक्यन्ते इति स्वकर्मणा सफलतया च उदाहरणं प्रस्तुत्य ते स्व परामर्शिनं स्वस्य आरामक्षेत्रात् बहिः गत्वा स्वस्य उद्देश्यं साधयितुं प्रेरयन्ति।

ज. नेतृत्वकौशलम् : अन्यान् सामान्यलक्ष्यं वा उद्देश्यं वा प्रति आनेतुं प्रभावितुं प्रेरितुं च तेषां नेतृत्वार्थं परामर्शकेषु नेतृत्वगुणाः व्यवहाराः च स्यात्। परामर्शकानां कृते नेतृत्वकौशलं महत्त्वपूर्णं भवति यतोहि ते परामर्शिनः प्रोत्साहनार्थं मार्गदर्शनार्थं च परामर्शनसम्बन्धं प्रभावयन्ति।

झ. समीक्षात्मकचिन्तनम् : परामर्शकानां कृते तर्कस्य कारणानां च आधारेण विचाराणां, चिंतनानां, परिस्थितीत्यादीनां विश्लेषणं मूल्याङ्कनं च महत्त्वपूर्णम् अस्ति। परामर्शकाः सर्वदा समस्यानां तार्किकरूपेण समाधानं कुर्वन्तु तथा च प्रमाणस्य अन्वेषणं विना तथ्यं वा सूचनां वा न स्वीकुर्वन्तु अपितु भिन्नदृष्टिकोणानां विचारं कुर्वन्तु। समीक्षात्मकचिन्तनं मार्गदर्शकानाम् काठिन्यानां बाधानां च मार्गदर्शने, तेषां दृष्टिकोणानां मूल्याङ्कनं कर्तुम्, अनुकूलतां कर्तुं, परिस्थितेः प्रतिक्रियां दातुं च सहायकं भवति।

ञ. सृजनशीलता : सृजनशीलता परामर्शकान् नूतनान् विचारान् जनयितुं नवीनसमाधानं जनयितुं च क्षमताम् प्रदाति येन मार्गदर्शकाः समस्याः अतितर्तुं शक्नुवन्ति। इदमपि महत्त्वपूर्णं यत् परामर्शकाः परामर्शिनः नवीनोपायैः भिन्नदृष्टिकोणानाम् अन्वेषणाय प्रोत्साहयन्ति तथा च नवीनविचारैः, अवधारणाभिः, दृष्टिकोणैः च प्रयोगं कुर्वन्ति येन नवीनसमाधानं कल्पयितुं शक्यते।

ट. प्रतिबिम्बनः : प्रतिबिम्बनकौशलं परामर्शकान् स्वस्य चिन्तनविचारौ स्वयं प्रतिबिम्बकर्तुं, परामर्शनसत्रस्य मूल्याङ्कनं कर्तुं, परामर्शानां सक्रियरूपेण प्रतिक्रियां प्राप्तुं, निरन्तरं वर्धयितुं च समर्थयति। एतत् परामर्शकानां रणनीतिः परिष्कृत्य, परामर्शानाम् आवश्यकतानां गहनतया अवगमनं प्राप्तुं, सार्थकं मार्गदर्शनं समर्थनं च दातुं साहाय्यं करोति। परामर्शकाः परामर्शिनः चिन्तनकौशलस्य विकासाय प्रोत्साहयन्ति, प्रोत्साहयन्ति च इति अपि महत्त्वपूर्णम्।

उपर्युक्तलक्षणानाम् अतिरिक्तं परामर्शकानाम् उच्चाभावनात्मकबुद्धिः स्यात् यत् ते स्वस्य परामर्शानां समस्याम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति तथा च तेभ्यः पर्याप्तं समर्थनं दातुं शक्नुवन्ति। परामर्शकव्यक्तित्वस्य केचन उदाहरणानि अधः दत्तानि सन्ति।

परामर्शकव्यक्तित्वम् १

सुश्री अस्मिता पन्तमहोदया केन्द्रीयविद्यालये प्रधानाध्यापिका अस्ति। विगत विंशतिवर्षेभ्यः सा द्वयोः विद्यालययोः विद्यालयनेतृत्वस्य भूमिकां स्वीकृत्य दशवर्षपूर्वं केन्द्रीयविद्यालये प्राचार्यरूपेण सम्मिलितवती। एका शिक्षिकारूपेण सा कालान्तरे शिक्षाशास्त्रे विशेषज्ञतां विकसितवती, स्वज्ञानस्य अनुभवस्य च उपयोगेन सम्पूर्णविद्यालयसुधारस्य अन्वेषणस्य इच्छां प्रकटितवती सा केचन नेतृत्वमॉड्यूलानि सम्पन्नं कृत्वा दलानाम्, संस्थानां च प्रबन्धनस्य विषये स्वस्य अवगमनं वर्धयित्वा सुधारम् आरब्धवती। सा स्वविद्यालयस्य शिक्षकान् कर्मचारिणश्च श्रुत्वा तथा तानि क्षेत्राणि चिन्तितवती येषु क्षेत्रेषु सुधारस्य आवश्यकतां अनुभवति स्म। आह्वानात्मकक्षेत्राणां विषये शिक्षकैः, कर्मचारिभिः च सह वार्तालापं कुर्वती सा मुक्तमनसा शृणोति स्म, सर्वेषां भिन्नानि बलानि, वृद्ध्यर्थं क्षेत्राणि च सन्ति इति अवगत्य। प्रतिपुष्टिप्रदानसमये सा सुनिश्चितवती यत् बलानां विकासक्षेत्राणां चिन्हकरणं तस्य कृते प्रमाणं च ददाति स्म, रचनात्मकसमालोचने च ध्यानं ददाति स्म। सा प्रायः स्वकर्मणां तेषां परिणामानां च चिन्तनं करोति स्म, तथा तस्य विचारशीलतायाः उपयोगेन स्वकर्मणां परिवर्तनं कृत्वा कार्यकुशलतायाः अभावं नकारात्मकवृद्धिं च जनयन्तः प्रतिमानाः भङ्गयन्ति स्म। सदैव अधिकं ज्ञातुम् इच्छन्ती सा स्वविद्यालयस्य कर्मचारिणां कृते कार्यशालाः आयोजितवती, तान् कौशलम् अधिगमनाय तथा प्रदर्शनाय प्रेरितवती यत् यदि अधिगमनं निरन्तरं भवति चेत् कथं सुधारः भवितुम् अर्हति। सा सुनिश्चितवती यत् शिक्षकाः सुरक्षिताः सहजता च अनुभवन्तु, तथा यदा आवश्यकता भवति तदा तदा समर्थनं च प्राप्नुवन्ति। तस्य जनभाषणकौशलं सर्वेषां कृते तस्य वक्तव्येषु रुचिं गृहीत्वा कार्यकर्तुं प्रेरितवान्। अधुना, विद्यालयसुधारपरियोजनानां नेतृत्वे बहुवर्षीयः अनुभवयुक्ता विद्यालयनेतृत्वेन सा देशे सर्वत्र विद्यालयनेतृभ्यः मार्गदर्शनं दातुं रुचिं लभते येन ते भिन्नसन्दर्भेभ्यः अधिकं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तथा च विद्यालयेषु कथं सुधारः करणीयः इति उन्नयनम्।

परामर्शकव्यक्तित्वम् २

वर्षाणि यावत् अध्यापनं कुर्वन् अस्ति, स्वविद्यालये अन्येषां शिक्षकानां कृते नित्यं प्रेरणास्रोतः अस्ति। शिक्षकत्वेन स्वस्य कौशलस्य अतिरिक्तं सः प्रायः अन्येषां शिक्षकाणां वचनं शृणोति, नूतनानां शिक्षकाणां विद्यालयसंस्कृतौ सहजतां प्राप्तुं साहाय्यं करोति च। तस्य संस्थायां सर्वेषां कर्मचारिणां कृते समर्थकं, सुरक्षितं स्थानं निर्मातुं, परिपालयितुं च आश्चर्यजनकक्षमता अस्ति तथा च सः व्यापकतया प्रेरणादायकः नेता इति गण्यते। सः कार्यक्षेत्रे सुरक्षा, व्यावसायिकता, उच्चकार्यनीतिः च महत्त्वं लाभं च अवगच्छति, स्वकर्मणां माध्यमेन च एतत् स्पष्टं करोति। सः इदानीं अन्येषां शिक्षकानां विद्यालयेषु निर्विघ्नरूपेण संक्रमणस्य समर्थनाय, मार्गदर्शनाय, सहायतायै च स्वस्य विशेषज्ञतायाः उपयोगं कर्तुम् इच्छति तथा च व्यावसायिकजीवनस्य पूर्तये तेषां भागीदारः भवितुम् इच्छति।

४.३ मेन्टी (परामर्शी) लक्षणम्

परामर्शनसम्बन्धं सफलं कर्तुं परामर्शी लक्ष्य-उन्मुखः भवितुम् अर्हति, प्रारंभं कर्तुं, आह्वानानि अन्वेष्टुम्, शिक्षणस्य विषये उत्साही

भवितुम्, उत्तरदायित्वं स्वीकुर्वन् च भवितुमर्हति । तेषां सक्रियरूपेण भागं ग्रहीतुं, समीक्षात्मकक्षमतां निर्वाहयितुम्, ज्ञानात् परं नूतनानि क्षमतानि अन्वेष्टव्यानि, उत्तरदायित्वं स्वकीयाः भवेयुः, सफलतायै विविधप्रभावेभ्यः मुक्ताः भवेयुः^९ च अधः परामर्शी व्यक्तित्वानां केचन उदाहरणानि सन्ति-

परामर्शिनः व्यक्तित्वम् १

श्रीमान् सेल्वाकुमारमहोदयः केन्द्रीयविद्यालये शिक्षकः अस्ति । सः गत १२ वर्षाणि यावत् अस्मिन् विद्यालये शिक्षकः अस्ति । अधिकं ज्ञातुं, भूमिकायां वर्धयितुं च तस्य प्रवृत्तिः विद्यालयशिक्षायाः केचन पाठ्यक्रमाः कर्तुं प्रेरितवती अस्ति । सः विद्यालये मध्यमतायाः उत्कृष्टतां प्रति गन्तुं सर्वेषां छात्राणां कृते महत् अनुभवं निर्मातुं महतीं क्षमताम् पश्यति । इदानीं सः स्वस्य विद्यालयसुधारयात्रायाः कृते परामर्शकानां परामर्शनं प्राप्तुम् इच्छति, अस्मिन् यात्रायां शिक्षितुं च उत्साहितः अस्ति ।

परामर्शिनः व्यक्तित्वम् २

सुश्री संगीता प्रधान जवाहर नवोदय विद्यालय में अंग्रेजी की शिक्षिका हैं। यह उनके शिक्षण में व्यासायिक प्रशिक्षण के पश्चात् उनकी पहली पूर्णकालिक नौकरी है। विद्यालय में प्रारम्भआत करते समय, उन्हें कक्षा में अपने प्रशिक्षण को क्रियान्वित करने के लिए कुछ समय लगा। 7वीं और 8वीं कक्षा के विद्यार्थियों की अपनी कक्षा में कार्य करने की चुनौतियाँ कई थीं, जिनमें विभिन्न प्रकार के शिक्षार्थियों को संबोधित करना सम्मिलित था। सुश्री प्रधान ने समायोजित होने और विद्यालय में और अपने नेटवर्क में अन्य शिक्षकों से समर्थन प्राप्त करने के लिए समय लेने का निर्णय लिया। वह सीखने और मेंटरशिप प्राप्त करने के लिए उत्सुक थीं और उन्होंने अपने साथियों के साथ अंतःक्रिया के माध्यम से, कार्यशालाओं में भाग लेने और निरंतर चिंतन के माध्यम से कक्षा में कठिनाइयों को दूर करने में सक्षम रहीं।

४.४ परामर्शकस्य विकासः

सफलपरामर्शनसम्बन्धान् अधिकतमं कर्तुं सक्षमीकरणाय च परामर्शकानां साधनानि अवसरानि च प्रदातव्यानि । परामर्शकविकासः कस्यापि परामर्शनकार्यक्रमस्य भागः भवितुमर्हति तथा च द्वयोः चरणयोः भवितुमर्हति :

क. एकदा परामर्शकानां चयनं कृत्वा परामर्शकप्रशिक्षणकार्यक्रमः परामर्शकान् परामर्शनसम्बन्धि-अन्तः-क्रियाणाम् उतमरूपेण सौविध्यं कर्तुं समर्थं कर्तुं शक्नोति ।

ख. यथा यथा परामर्शनकार्यक्रमः प्रगच्छति तथा तथा निरन्तरव्यवसायिकविकासस्य (सीपीडी) अवसरानां समुच्चयः परामर्शकानाम् समर्थनं अनुभवितुं परामर्शकरूपेण वर्धयितुं च सहायं कर्तुं शक्नोति ।

४.४.१ परामर्शकस्य प्रशिक्षणकार्यक्रमः

परामर्शकानां विविधव्यवसायिककौशलं भवति, यथा स्वक्षेत्रे विशेषज्ञता, संचारः, सहानुभूतिः भावनात्मकबुद्धिः, समस्यानिराकरणकौशलं, समयप्रबन्धनकौशलं, नेतृत्वकौशलं च एते व्यावसायिककौशलाः तान् सम्पूर्णे परामर्शनकार्यक्रमे स्वस्य परामर्शिनानां समर्थनं वा परामर्शनं वा कर्तुं समर्थयन्ति । परामर्शकप्रशिक्षणकार्यक्रमः परामर्शकानां कृते द्वयोः क्षेत्रयोः सहायतां कर्तुं अर्हतिः मौलिकपरामर्शनकौशलस्य विकासः तथा च विविधपरामर्शनप्रकारस्य परिचयः ।

^९ National Institute of Technical Teachers Training and Research. (2020, September). Making Mentoring Relevant: NEP 2020 PERSPECTIVE.

४.४.१.१ परामर्शनस्य आधाराः (मूलभूतकौशलम्)

केचन कौशलाः सन्ति येषां विकासः एतत् प्रशिक्षणं कर्तुं शक्नोति-

सारणी ४.१: कौशलं घटकं वर्णनं च

कौशलानि	घटकः	वर्णनम्
सम्प्रेषणम्	सक्रियं श्रवणम्	परामर्शने सक्रियश्रवणस्य महत्त्वं प्रमुखतत्त्वानि च
	चिन्तनात्मकान् अन्वेषणात्मकान् च प्रश्नान् पृच्छनम्	भिन्न-भिन्न-स्थितीनां कृते भिन्न-भिन्न-प्रकारस्य प्रश्नान् पृच्छन् सार्थक-वार्तालापस्य मार्गदर्शनम्
	प्रतिक्रियां दत्त्वा प्राप्य च	रचनात्मकप्रतिपुष्टेः प्रभावीरूपेण ग्रहीतुं दातुं च युक्तयः
नेतृत्वम्	परिवर्तनप्रबन्धनम्	संस्थागतपरिवर्तने तथा अस्मिन् विषये सम्प्रेषणमाध्यमेन जनान् सकारात्मकरूपेण नेतृत्वं कर्तुं प्रेरयितुं च प्रकाराः ।
	दृष्टिः लक्ष्यं च निर्धारणम्	परामर्शनसम्बन्धानां कृते सार्थकदृष्टिः स्मार्ट (SMART) इति लक्ष्याणि च स्थापनम्
	उत्तरदायित्वनिर्धारणम्	समूहेषु उत्तरदायित्वं सफलतया सुनिश्चित्य प्रत्यायोजने, निरीक्षणे, प्रतिपुष्टौ च कौशलं प्रदर्शनम् ।
	विकासात्मकं चिन्तनस्य विकासः	विकासमानसिकतायाः आवश्यकतां स्पष्टीकरोति तथा च स्वस्य तथा च स्वस्य परामर्शिनां विकास-मानसिकतां वर्धयितुं सहकारि-रणनीतयः निर्माणम्
	समयप्रबन्धनम्	समयस्य कार्यस्य च प्रबन्धनस्य प्राथमिकतायै च युक्तयः
	संस्कृतिनिर्माणम्	एकं उत्तमं दलं/परामर्शीसमूहसंस्कृतिं निर्मातुं मार्गानाम् अभिज्ञानं कार्यान्वयनञ्च ।
अन्ये उदीयमानाः कौशलाः	संजालीकरणं	उद्देश्यपूर्णसमस्यानिराकरणार्थं संजालस्य महत्त्वं अवगमनम्
	परामर्शनं तस्य महत्त्वं च	कथं कोपि परामर्शकः भवितुम् अर्हति तथा च परामर्शनस्य स्वरूपं तस्य महत्त्वं च व्याख्यातव्यम् ।

४.४.१.२ परामर्शनस्य प्रकारः

परामर्शनसंवादः आभासीरूपेण भौतिकरूपेण च, समकालिकरूपेण वा अतुल्यकालिकरूपेण वा कर्तुं शक्यते । परामर्शनं निम्नलिखितप्रकारेषु विभक्तुं शक्यते ।

यदा संवादे अधिगमनं, संविभागः, समाधानं, संयोजनं च इति चत्वारो मूलक्रियाकलापाः सन्ति तदा परामर्शकानां परामर्शानां च कृते गुणवत्तापूर्णः अनुभवः भवति, तथा च परामर्शानां स्वसन्दर्भेषु समस्यानां समाधानं कर्तुं सहायतार्थं परामर्शनस्य अनुभवः संरचितः स्यात् एतत् विविधप्रकारस्य परामर्शनस्य माध्यमेन सक्षमं कर्तुं शक्यते, यथा अधः दृष्टान्तरूपेण दर्शितम् अस्ति ।

क. व्यक्तिगतपरामर्शनम्

व्यक्तिगतपरामर्शनं व्यक्तिगतं, ज्ञानभागीदारी-वार्तालापं भवति यत् प्रतिभागिनः स्वस्वीकृत विषये कर्तुं शक्नुवन्ति । अस्मिन् परामर्शकस्य परामर्शिनः च मध्ये केन्द्रितचर्चा भवति । परामर्शिनं विश्वसनीयेन व्यक्तिना (परामर्शकेन वा सहपाठिना) सह सम्बद्धः भवितुं विचारान् परामर्शनं कर्तुं, शिक्षितुं, चर्चा कर्तुं च अवसरं प्राप्नोति । परामर्शकः परामर्शानां कौशलं सुदृढं कर्तुं, तेषां प्राप्तं ज्ञानं व्याख्यातुं, तेषां सम्मुखीभूतेषु समस्यासु तत् प्रयोक्तुं, तत् ज्ञानं कथं प्रयोक्तव्यमिति च व्याख्यायते एकैकं परामर्शनद्वारा संलग्नता परामर्शानां कृते बोधप्रदयात्रा भवति, यतः तेषां व्यक्तिगतरूपेण व्यावसायिकरूपेण च स्वस्य सामर्थ्येषु दृढतरविश्वासं विकसितुं साहाय्यं करोति परामर्शानां विकासे साहाय्यं करोति । एकस्य परामर्शकस्य कृते तेषां समुदाये योगदानं दातुं अवसरः प्राप्यते ।

ख. समूहपरामर्शनम्

समूहपरामर्शने परामर्शकानां समूहः अन्तर्भवति ये समानानि आव्हानानि सम्मुखीभवन्ति । एतत् परामर्शानां कृते सहायकं भवति ये सहकारिभ्यः शिक्षितुम् इच्छन्ति, संजालं कर्तुम् इच्छन्ति च ।

अ. चर्चावृत्तम् (ज्ञानसञ्चारमार्गदर्शनम्)

समुदायस्य आवश्यकताभिः सह सम्बद्धाः अवधारणाः (नीतयः, योजनाः इत्यादयः) उत्तमप्रथाः च चर्चावृत्तानां (मार्गदर्शनवृत्तानां) माध्यमेन सुलभं कर्तुं शक्यन्ते । एते स्थानानि मार्गदर्शकरूपेण कार्यं कुर्वन्तः स्वज्ञानं, अनुभवं, शिक्षणं च परामर्शनं कुर्वन्तः विशेषज्ञानं मुक्तं मञ्चं प्रदातुं शक्नुवन्ति । मार्गदर्शनवृत्तानि ज्ञानसञ्चारस्य सौन्दर्यम् अग्रे वहन्ति, क्रियाशिक्षणस्य तत्त्वानि च समावेशयन्ति । एते वृत्ताः मार्गदर्शकान् सहकारिरूपेण शिक्षितुं समूहस्य अन्तः वर्धयितुं च प्रेरयितुं उपयोगिनो भवितुम् अर्हन्ति । एतेन तेषां कृते सरलं भवति ये समानानि आव्हानानि सम्मुखीभवन्ति अथवा ये स्वसामूहिकज्ञानं वर्धयितुं प्रयतन्ते, तथैव यस्य कस्यचित् अवधारणायाः, अनुभवस्य च अवगमनस्य विशेषज्ञता अस्ति, तस्य मार्गदर्शने, मार्गदर्शने च संलग्नतायाः अवसरः भवति निपुणता च ।

आ. सहकर्मीनां परामर्शनम्

अस्मिन् प्रकारे ये प्रशिक्षिताः सफलतया कस्यापि विशिष्टसमस्यायाः सफलतापूर्वकं निर्वाहनं कृतवन्तः अथवा कस्मिन्चित् क्षेत्रे विशेषज्ञतां विकसितवन्तः ते स्वसहव्यवसायिकानां कृते चर्चा मार्गदर्शनं च कुर्वन्ति सहकर्मीपरामर्शनसत्रं भिन्नदृष्टिकोणात् ज्ञानम् अनुभवं च परामर्शनं कृत्वा सहपाठिनां मध्ये सहायकसम्बन्धं पोषयितुम् अवसरः भवति । एतत् परामर्शानां कृते तेषां समवयस्कसन्दर्भे विश्वसनीयजालस्य समर्थनं प्रदाति येन ते स्वस्य उत्तमप्रथानां संविभागं कर्तुं शक्नुवन्ति, तस्मात् तेषां ज्ञानं वर्धते । सहकर्मीपरामर्शनस्य तात्पर्यं द्विपक्षीयं, सह-लाभकारी शिक्षणप्रक्रिया अस्ति । अस्य अर्थः अस्ति यत् न केवलं परामर्शकः अपितु परामर्शिनः अपि ज्ञानम् अनुभवं च वितरति, तस्मात् उभयपक्षयोः लाभः भवति । यदा सहकर्मीपरामर्शकाः परामर्शानां परामर्शनं समर्थनं च कुर्वन्ति तदा परामर्शानां कृते तत् ज्ञानं भिन्नरीत्या अवगन्तुं प्रयोक्तुं च प्रयत्नस्य अवसरः भवति यत् तेषां अधिगमनाय सहायकः भवति । 'उत्तम-अभ्यासस्य वितरणम्' इत्यस्य मञ्चरूपेण अपि कार्यं करोति ।

इ. प्रकरण-आधारित-चर्चा (स्थितगत-परामर्शनम्) -

अस्मिन् प्रकारे परामर्शिनः विशिष्टस्य सामान्यस्य वा समस्यासमाधानस्य आशायां जालस्य/परामर्शकस्य समीपं गच्छन्ति । एतादृशः सामुदायिकप्रयासेन समस्यानिराकरणस्य अवसरः प्राप्यते ।

ई. फ्लैश परामर्शनम् (त्वरित-परामर्शनम्)-

फ्लैश-परामर्शनम् अल्पकालीन-परामर्शनम् अस्ति यत् संक्षिप्त-केन्द्रित-कालस्य मध्ये भवति । सामान्यतया एतस्य उपयोगः तासु परिस्थितिषु भवति यत्र व्यक्तिभ्यः विशिष्टविषये वा विषये शीघ्रं परामर्शनं समर्थनं च आवश्यकं भवति । एतत्सीमितकाले बहुमूल्यम् अनुभवं समर्थनं च प्राप्तुं एषः नमनीयः कुशलः उपायः अस्ति

उपरि निर्दिष्टाः प्रकाराः परामर्शकानां परामर्शिणां च मध्ये संवादं प्रवर्तयितुं उद्दिष्टाः सन्ति, परन्तु परामर्शनसंवादस्य संचालनस्य अन्ये उपायाः सम्भवन्ति । एतत् ऑनलाइन-अफलाइन-उपायानां संयोजनेन, समकालिक-अतुल्यकालिक-विधिनाम् उपयोगेन भवितुं शक्नोति, यथा निम्नलिखितसारण्यां दर्शितम् अस्ति ।

सारणी ४.२: परामर्शनस्य पद्धतयः

प्रक्रिया→ मीडिया↓	समकालिकम्	असमकालीनः
लब्धसम्पर्कः	ऑनलाइन-सञ्चार-उपकरणानाम् उपयोगेन, उपरि वर्णिताः सर्वे प्रयोगाः भवन्ति । बृहत्-स्तरीय-परामर्शन-कार्यक्रमेषु एतत् सर्वाधिकम् उपयुक्तं संयोजनं भवितुम् अर्हति, यत्र व्यक्तिगत-सत्रं सम्भवं नास्ति यतोहि परामर्शकाः परामर्शिनः च भिन्न-भिन्न-भौतिक-स्थानेषु भवितुम् अर्हन्ति	प्रतिक्रियायाः सूचनां दातुं परामर्शं कर्तुं च इत्यादीनाम् ऑनलाइन-उपकरणानाम् उपयोगः कर्तुं शक्यते, यथा चिन्तनात्मकं कार्यं, केस-अध्ययन-सम्बद्धाः प्रश्नाः इत्यादयः । एतत् आत्मचिन्तनं आत्मप्रशिक्षणं च प्रोत्साहयितुं समकालिक-अनलाईन-कार्यक्रमेण सह संयोजितुं शक्यते ।
आफलाइन्	ऊपरि वर्णितं सर्वे बिन्दवः एकव्यक्तिगतस्थित्यां प्रयोगविधानम् । इदं संयोजनं लघु-स्तरीय-कार्यक्रमानाम् कृते सर्वोत्तमरूपेण उपयुक्तं भवितुम् अर्हति तथा च ऑनलाइन-विधा इव संचारं अन्तरक्रियां च सीमितं विना मार्गदर्शन-अन्तर्क्रियाणां कार्यक्षमतां वर्धयितुं शक्नोति	पुस्तकानि, क्रियाकलापसामग्रीः, अनुभवात्मककार्यक्रमाः इत्यादयः अफलाइनसाधनाः अपि वितरितुं शक्यन्ते । एतत् संयोजनं स्वप्रशिक्षणं प्रोत्साहयितुं अधिकतया अनुकूलितेन ऑनलाइन/अफलाइन-समकालिकपरामर्शनकार्यक्रमेण सह उपयोक्तुं शक्यते ।

४.४.२. परामर्शकाणां कृते सततव्यावसायिकविकासः

परामर्शकप्रशिक्षणं व्यवस्थितरूपेण आरभ्य परामर्शनसंवादिषु सहभागितायाः प्रगतिः करणीयः। यथा, परामर्शकप्रशिक्षणं बहुस्तरीयं भवितुमर्हति यत् परामर्शकान् भिन्न-भिन्न-कौशलस्य सम्मुखीभवति यत् तेषां विद्यमान-क्षमतायाः निर्माणे सहायकं भवितुम् अर्हति ।

सारणी ४.३: परामर्शकस्य प्रशिक्षणं कौशलस्य च श्रेणी

स्तरः १	स्तरः २	स्तरः ३
परामर्शनं तस्य महत्त्वं च	चर्चा वृत्तम्	उत्तरदायित्वं सृजति
दृष्टिः लक्ष्यं च निर्धारयति	संस्कृतिभवनम्	संजालीकरणं
समूहविशेषताः	व्यक्तिगतमार्गदर्शनम्	सहकर्मी मार्गदर्शनम्
प्रकरणम् आधारिता चर्चा	अन्वेषणप्रश्नान् पृच्छन्	संक्रमणकालः
समकालिका सुविधा	प्रतिपुष्टेः आदानं प्रदानं च	विकासमनोवृत्तिः
सक्रियः श्रवणम्		समय-प्रबन्धनः
अतुल्यकालिकविशेषताः		
अन्वेषणप्रश्नान् पृच्छन्		

तदतिरिक्तं, परामर्शकानां कृते प्रशासनिकसंस्थाभिः प्रदत्तानां स्थायित्वस्य अवसराः परं स्थायित्वस्य अवसराः भवेयुः येन तेषां परामर्शिभिः सह चर्चायाः क्षेत्रविस्तारः शक्नुयात् तथा दृष्टिकोणविकासः शक्नुयात्। परामर्शकविकासाय नियमितरूपेण सीपीडी-मध्ये परामर्शकान् संलग्नं कर्तुं संरचना विशेषज्ञसत्रस्य, वेबिनारस्य, क्षमतानिर्माणस्य इत्यादीनाम् ऑनलाइनपाठ्यक्रमस्य च माध्यमेन साधयितुं शक्यते।

४.५ परामर्शनस्य क्षेत्रम्

उपरि उल्लिखितानां परामर्शनप्रकाराणाम् उपयोगः परामर्शनाधारितविविधक्षेत्राणां कृते कर्तुं शक्यते। परामर्शनकार्यक्रमस्य उद्देश्यं, हितधारकाणाम् आवश्यकतानां, सन्दर्भस्य च आधारेण कस्मिन् अपि क्षेत्रे परामर्शनं दातुं शक्यते। सत्रस्य कृते सर्वाधिकम् उपयुक्तान् परामर्शनविषयान् अन्वेष्टुं निम्नलिखितक्षेत्राणि (सारणी ४.४) उदाहरणरूपेण उपयोक्तुं शक्यन्ते। एते चिह्निताः क्षेत्राः एन.ई.पी २०२० इत्यनेन सह सङ्गताः सन्ति, अन्ये उदीयमानाः क्षेत्राः कार्यक्रमस्य निरन्तर-अभियाने चिन्हीताः समाविष्टाः च भविष्यन्ति।

सारणी ४.४: परामर्शनस्य व्याप्तिः परिभाषा च

परामर्शनस्य क्षेत्राणि	परिभाषा
शिक्षाशास्त्रीयसामग्रीज्ञानम् (पी.के.सी) – विद्यालयस्य, विषयाणां/अनुशासनात्मकविषयाणां सामग्रीं ज्ञानम् अवगमनं च।”	पी.सी.के (Pedagogical Content Knowledge) एकः शब्दकोशः अस्ति यस्य उपयोगः शिक्षकस्य विषयस्य शैक्षणिकज्ञानस्य च वर्णनार्थं भवति। एतत् ज्ञानं सामान्यविषयैः/अनुशासनात्मकविषयैः (गणितं, विज्ञानं, सामाजिकविज्ञानं, कला इत्यादिभिः) शिक्षाशास्त्रीयज्ञानैः, विषये तथ्यैः, मतैः, सिद्धान्तैः, अवधारणाभिः च निर्मितः अस्ति अन्यतरे, शिक्षण-अध्ययन-प्रक्रियायां छात्रस्य सहायार्थं शिक्षकेन स्वीकृतानि पद्धतीनि रणनीत्यानि च निर्दिशति।

<p>मूलभूतसाक्षरता तथा संख्याशास्त्रम्</p>	<p>एन.ई.पी इति २०२० मध्ये २०२५ तमवर्षपर्यन्तं प्राथमिकविद्यालयेषु सार्वत्रिकं मौलिकसाक्षरता, संख्याशास्त्रं च प्राप्तुं सर्वोच्चप्राथमिकता इति रूपरेखा अस्ति । यावत् छात्रः तृतीयश्रेणीं प्राप्नोति तावत् सः सार्थकरूपेण पठितुं लेखितुं च समर्थः भवेत्, गणितस्य मूलभूतबोधं च विकसितवान् भवेत् । विद्यालयस्य अन्तः जीवनात् बहिः च अनुभवानां संयोजनेन मूलभूतसाक्षरता-गणना-कौशलं प्राप्तुं शक्यते ।</p>
<p>समतापूर्ण एवं समावेशीशिक्षा</p>	<p>एन.ई.पी २०२० समावेशी-समतापूर्णशिक्षायाः अधिकं बलं ददाति, येन सर्वेषां बालकानां गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः उपलब्धिं भवितुमर्हति इति विश्वासः भवति । अस्मिन् विकलाङ्गानाम्, महिलानां, क्लीबानां समूहानां, अनुसूचितजातिजनजातिनां, ओबीसी-दिव्याङ्ग-इत्यादीनां वंचितसमूहानां सम्मुखीभूतानां समस्यानां परिचयः कृतः अस्ति । एषा नीतिः सर्वेषां बालकानां कृते समावेशी शिक्षणवातावरणं निर्मायित इति सुनिश्चितं करोति ।</p>
<p>योग्यता आधारिता शिक्षा</p>	<p>दक्षता-आधारित-शिक्षा एकः दृष्टिकोणः अस्ति यः अनुशासित-पाठ्यक्रमस्य सीमितसमयस्य च अपेक्षया परीक्षणीय-परिणाम-उन्मुख-प्रकृतेः मनोवृत्तीनां, ज्ञानस्य, कौशलस्य च विकासे केन्द्रितः भवति । दक्षता-आधारित-शिक्षायाः उद्देश्यं भवति यत् छात्राणां कृते वास्तविकजीवनस्य परिस्थितिषु स्वज्ञानं प्रयोक्तुं क्षमतां स्यात् ।</p>
<p>कथासु, क्रीडनकेषु च आधारितं शिक्षाशास्त्रम्</p>	<p>एन.ई.पी २०२० तथा मूलभूतचरणस्य कृते राष्ट्रियपाठ्यक्रमरूपरेखा, २०२२ इत्यनेन शिक्षायाः मौलिकपदे बालकानां कृते कथाकथनस्य, क्रीडक-आधारितशिक्षाशास्त्रस्य च अनुशंसा कृता अस्ति बालैः अल्पवयसि प्राप्ता अवधारणात्मका अवगमनं क्रीडासामग्री-आधारित-शिक्षाशास्त्रेण सुदृढं कर्तुं शक्यते । एतेन बालानाम् सामाजिक-भावनात्मकविकासः, बुद्धिः, सृजनशीलता च प्रवर्धिता भविष्यति ।</p>
<p>अनुभवात्मकं शिक्षणम्</p>	<p>एनईपी २०२० अनुभवात्मकशिक्षणं, “हस्त-शिक्षणं, कला-क्रीडा-आधारितं शिक्षणं तथा च कथाकथन-आधारितं शिक्षाशास्त्रं प्रत्येकविषयस्य मानकशिक्षणशास्त्रे समाहितं स्यात्” इति स्वीकर्तुं परामर्शम् अयच्छति</p>
<p>भारतीय ज्ञानम्</p>	<p>एनईपी २०२० अनुभवात्मकशिक्षणं, “हस्त-शिक्षणं, कला-क्रीडा-आधारितं शिक्षणं तथा च कथाकथन-आधारितं शिक्षाशास्त्रं प्रत्येकस्य विषयस्य मानकशिक्षणशास्त्रे एकीकृत्य” इति स्वीकर्तुं परामर्शम् अयच्छति</p>
<p>क्रिया अनुसंधानम्</p>	<p>क्रियानुशोधनं सिद्धान्तगतसंशोधनस्य एकः प्रकारः अस्ति यः कक्षायां विद्यालये च विशिष्टविषयाणां सम्बोधने केन्द्रितः भवति । व्यावहारिक-शिक्षण-अध्ययन-वातावरणेषु वस्तुनिष्ठरूपेण निर्णयं कर्तुं तेषां सहायतार्थं शिक्षाविदैः क्रियते ।</p>
<p>नैतिकता, नैतिकता, संवैधानिकमूल्यानि च</p>	<p>उत्तमशिक्षाव्यवस्था नैतिकता, नैतिकता, सांविधानिकमूल्यैः च मार्गदर्शिता भवति । सा सहानुभूतिः, अन्येषां सम्मानः, स्वच्छता, शिष्टाचारः, लोकतांत्रिकभावना, सार्वजनिकसम्पत्त्याः सम्मानः, वैज्ञानिकभावना, स्वातन्त्र्यं, उत्तरदायित्वं, बहुमतवादः, समानता, न्यायः च इति विषयेषु केन्द्रितः अस्ति</p>

<p>डिजिटलशिक्षा-साक्षरता</p>	<p>एन.ई.पी २०२० सर्वेभ्यः गुणवत्तापूर्णशिक्षाप्रदानार्थं प्रौद्योगिक्याः लाभस्य सदुपयोगः महत्त्वपूर्णः इति स्वीकुर्वति । अङ्गीयमञ्चाः सूचनाप्रौद्योगिकी-आधारिताः शैक्षिक-उपक्रमाः च अत्यावश्यकः सन्ति, तेषां विकासः विस्तारश्च भविष्यस्य शैक्षिक-परिदृश्यस्य काठिन्यानां निवारणाय करणीयम् ।</p>
<p>व्यवसायिकदृष्टिकोण एवं कौशलम्</p>	<p>एन.ई.पी २०२० इत्यस्य उद्देश्यं व्यवसायिकशैक्षणिकशिक्षायाः कठोरपृथक्करणं न भवति इति विचारं प्रवर्तयितुं वर्तते । विशेषतः छात्राणां रुचिनुसारं विषयं चयनं कर्तुं विकल्पः भविष्यति, येन ते भविष्ये स्वमार्गं चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति । विभिन्नप्रशिक्षणकार्यक्रमेषु छात्राः काष्ठसाध्याः, मालीः, कुम्भकाराः, शिल्पी, च इत्यादिषु विविधक्षेत्रेषु व्यवसायिकविशेषज्ञैः सह सम्पर्कं कुर्वन्ति ।</p>
<p>कला-एकीकृता शिक्षा</p>	<p>कलासमाहितशिक्षायाः शिक्षापरिदृश्ये समावेशः बालकानां कृते सुखदं आनन्ददायकं च शिक्षणवातावरणं निर्मास्यति । भारतीयकलासंस्कृतेः एकीकरणेन भारतीयनीतिः मूल्यानि च शिक्षायां प्रवर्तयिष्यन्ति तथा च शिक्षासंस्कृतेः सम्बन्धः अधिकं सुदृढं भविष्यति, यः कस्यापि देशस्य शिक्षाव्यवस्थायाः महत्त्वपूर्णः पक्षः अस्ति ।</p>
<p>क्रीडा-एकीकृतं शिक्षणम्</p>	<p>एनईपी २०२० इत्यनेन क्रीडा-एकीकृतशैक्षिकदृष्टिकोणः अपि सुज्ञातः यस्मिन् शारीरिकक्रियाकलापाः सहितं स्थानीयक्रीडाणां उपयोगः भवति । एतेन छात्राणां सहकार्यम्, आत्मप्रेरणा, आत्मनिर्देशनं, आत्मनियमनं, समूहकार्यं, उत्तरदायित्वं च इत्यादीनां कौशलानाम् विकासे सहायतां भविष्यति ।</p>
<p>समुदायस्य संलग्नता</p>	<p>विभिन्नैः अध्ययनैः बालस्य शिक्षाप्रक्रियायां समुदायस्य संलग्नतायाः समर्थनं कृतम् अस्ति येन प्रभावी शिक्षणं भवितुम् अर्हति । समुदायस्य विविधरीत्या सार्थकभागीदारी तेषु सामाजिकं भावनात्मकं च शिक्षणं प्रवर्धयिष्यति, सांस्कृतिकसम्मानस्य भावः च विकसितं करिष्यति । विद्यालयात् बहिः सामाजिकक्रियाकलापानाम् विषये अपि ज्ञातुं साहाय्यं करिष्यति ।</p>
<p>२१ शताब्द्याः कौशलम्</p>	<p>परिवर्तनशीलसमाजस्य जगतः च सफलतां प्राप्तुं व्यक्तित्वां कृते आवश्यकाः विविधाः कौशलाः अथवा क्षमताः अत्र निर्दिश्यन्ते । एतेषु कौशलेषु सृजनशीलता, डिजिटलसाक्षरता, समस्यानिराकरणं, संचारः, नवीनता, अनुकूलनं च इत्यादयः सन्ति । नूतनस्य उदयमानस्य प्रौद्योगिक्याः विकासेन सह इदानीं व्यक्तित्वां कृते वैश्विकनागरिकाणां कृते एतानि कौशलानि महत्त्वपूर्णानि ।</p>
<p>३६० डिग्री मूल्याङ्कनस्य निर्माणं कार्यान्वयनञ्च (समग्रमूल्यांकनम्) २.</p>	<p>नवीनशिक्षानीतिः २०२० तमे वर्षे बालकानां कृते ३६० डिग्री बहु-आयामीमूल्यांकनस्य अनुशंसा कृता आसीत् । बालकानां मूल्याङ्कनं शिक्षकाणां, मातापितृणां, सहशिक्षकाणाम्, आत्ममूल्यांकनस्य च माध्यमेन पूर्णतया समग्रदृष्टिकोणेन करणीयम् । अस्मिन् संज्ञानात्मक-भावनात्मक-मानसिक-विकासस्य सर्वेषां पक्षानां परिचयः अपि अन्तर्भवति ।</p>
<p>शिक्षकाणां मानसिकः स्वास्थ्यः</p>	<p>अद्यतनशैक्षिकपरिदृश्ये शिक्षकानां केन्द्रभूमिका वर्तते तथा च शिक्षकव्यवसायस्य महती माङ्गलिका वर्तते । भावनात्मकं प्रबन्धनं, कार्यसन्तुलनं, कार्यप्रदर्शनस्य प्रबलता च केचन कारकाः सन्ति ये विद्यालयस्य शिक्षकानां मानसिकस्वास्थ्यं प्रभावितयन्ति । अतः शिक्षकाणां मानसिकस्वास्थ्यसमस्यानां परिचयं कृत्वा विद्यालयेषु स्वस्थं सहायकं च वातावरणं निर्मातुं अत्यावश्यकम् ।</p>

४.६ परामर्शनस्य अन्तःक्रिया

सकारात्मकं परामर्शनसंवादः सफलपरामर्शनसम्बन्धस्य कुञ्जी अस्ति यत् परामर्शकस्य परामर्शिनः उभयोः च लाभाय भवति । परन्तु परामर्शकस्य परामर्शिनः च सम्बन्धः कालान्तरेण विकसितः भवति । सम्पूर्णे अन्तरक्रियायां परामर्शकस्य परामर्शिनः च सम्बन्धः स्थिरः विश्वासयोग्यः च भवेत् तथा च ते चिन्तनीयाः यत् ते परामर्शनसम्बन्धे भागं ग्रहीतुं किमर्थं चयनं कृतवन्तः । परामर्शनकार्यक्रमस्य लक्ष्याणि परामर्शकस्य परामर्शिनः च मध्ये संचारस्य उपरि निर्भरं भवति । अस्मिन् अन्तरक्रियायाम् अन्तर्भवति-

- क. विश्वासः सम्बन्धनिर्माणं च
- ख. लक्ष्यनिर्धारणाय सहकारीप्रयत्नाः
- ग. परामर्शकस्य परामर्शिनः च नियमितसमागमाः
- घ. परस्परं प्रशंसा प्रेरणा च ।
- ङ. व्यक्तिगत तथा व्यावसायिक विकासः
- च. समर्थनं, परामर्शनम् एवं प्रतिपुष्टिः

परामर्शनकार्यक्रमस्य तत्त्वानि

अध्यायः ५ परामर्शनकार्यक्रमस्य तत्त्वानि

परामर्शनकार्यक्रमस्य परिकल्पनायां बहवः पक्षाः विचारणीयाः सन्ति, अतः सा जटिला संरचना भवितुम् अर्हति । परामर्शकार्यक्रमस्य योजनायां कुशलतया कार्यान्वयने च निम्नलिखितपक्षाः सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति ।

५.१ परामर्शनकार्यक्रमस्य परिकल्पना योजना च

क. लक्ष्यसमूहः (मेंटी) .

ख. परामर्शनकार्यक्रमस्य प्रकृतिः

ग. प्रवेशार्थं सम्भाव्यमार्गदर्शकाः

घ. दृष्टिः, लक्ष्याणि अपेक्षितानि च परिणामानि (परामर्शकानां, परामर्शिनां, प्रशासक-इत्यादीनां कृते)

ङ. सत्रस्य अवधिः आवृत्तिः च

च. परामर्शनसंवादस्य प्रकाराः

छ. कार्यक्रमसम्बद्धसूचनानां प्रसारणम् ।

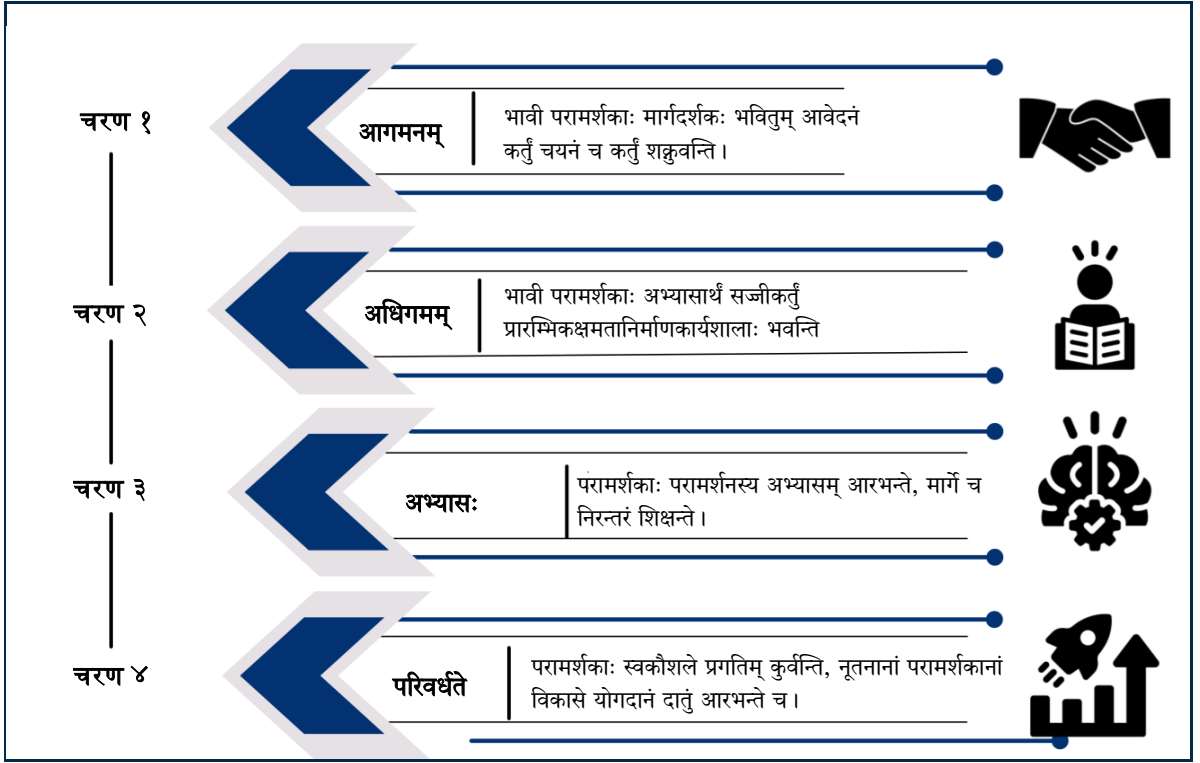
ज. सर्वेक्षणम् एवं मूल्याङ्कनम्

झ. प्रतिक्रियाः अनुवर्तनं च

५.१.१ परामर्शकस्य प्रगतिः

परामर्शनकार्यक्रमे न केवलं परामर्शकानां परामर्शिनां च सम्बन्धः समाविष्टः भवति अपितु परस्परप्रभावस्य दृष्ट्या परामर्शकाः नियमितरूपेण उपलभ्यन्ते इति सुनिश्चितं करोति परामर्शनव्यवस्था एतादृशीरूपेण परिकल्पनीया यत् स्थायित्वं समर्थयति तथा च प्रणालीं चालयितुं सर्वदा बाह्यस्रोतानाम् उपरि अवलम्बं न करोति । यथा - मार्गदर्शकाः स्वयमेव कतिपयाः योग्यताः प्राप्त्वा नूतनान् मार्गदर्शकान् प्रशिक्षितुं शक्नुवन्ति । अधः चतुर्दप्रक्रियायाः उदाहरणं दृश्यते ।

परामर्शनकार्यक्रमस्य प्रगतिः परामर्शनसम्बन्धस्य प्रगतिम् मनसि कृत्वा परिकल्पनीया ।

चित्रम् ५.१: परामर्शनस्य प्रगतिः

५.२ कार्यक्रमप्रबन्धनम्

परामर्शनकार्यक्रमस्य प्रभावीकार्यन्वयनार्थं कार्यक्रमप्रबन्धन-एककं (पी.एम.यू.)इति अथवा प्रशासनिकदलं स्थापितं भवितुम् अर्हति यस्मिन् निम्नलिखिततत्त्वानि समाविष्टानि भवितुमर्हन्ति ।

- क. परामर्शसमूहस्य स्थापना
- ख. कार्यक्रमप्रबन्धनस्य एकः प्रणाली
- ग. विकास योजना एवं संसाधनं परिकल्पना
- घ. कार्यक्रमस्य निरीक्षणार्थम् एका प्रणाली
- ङ. प्रासंगिकस्तरस्य, संस्थानां, कार्यक्रमानां च कृते प्रतिक्रियाप्रक्रिया
- च. मानवसंसाधनविकासाय रणनीतयः
- छ. प्रभावी जनसंपर्कः एवं संचारप्रयासः
- ज. कार्यक्रमस्य कार्यान्वयनार्थं बजटविनियोगः ।

५.३ कार्यक्रमस्य कार्यान्वयनम्

अत्र केचन कार्यान्वयनकार्यं मनसि स्थापयितुं शक्यन्ते ।

- क. परामर्शकानां, परामर्शिनां, कार्यक्रमकर्मचारिणां, स्वयंसेवकानां च संगठनं, यदि सन्ति ।
- ख. सम्भाव्यपरामर्शकानां परीक्षणं मार्गदर्शकानां च निश्चितकरणम् ।
- ग. परामर्शकानां, परामर्शिनां, कार्यक्रमकर्मचारिणां च कृते अभ्यासं प्रशिक्षणं च प्रदानम् ।
- घ. परामर्शकान् परामर्शिनः च मानचित्रणम्
- ङ. स्थापितानां मापदण्डानाम् अन्तः परामर्शकानां परामर्शिनां च कृते क्रियाकलापानां सत्राणां च योजना ।
- च. परामर्शनकार्यक्रमस्य कृते समर्थनव्यवस्थायाः परिचालनम्
- छ. कार्यक्रमस्य समये प्रतिभागिनां योगदानं स्वीकरणम् ।
- ज. परामर्शकानां परामर्शिनां च लक्ष्यसाधने समर्थनं प्रदानम् ।

५.३.१ भूमिका उत्तरदायित्वं च

एतानि कार्यान्वयनकार्यं सम्यक् कार्यान्वितुं कार्यक्रमस्य कार्यक्षमतां निर्वाहयितुं सफलतां च प्राप्तुं शक्यते ।

सारणी ५.१: हितधारकाः उत्तरदायित्वं च

हितधारकाः	उत्तरदायित्वम्
वरिष्ठ अधिकारी/पीएमयू	क. परामर्शकप्रशिक्षणार्थं कार्यक्रमः, मार्गचित्रं, पाठ्यक्रमं च विकसनम् ख. परामर्शकानां चयनम् ग. परामर्शकानां क्षमतायाः विकासः घ. निरन्तरं क्षमतानिर्माणं कृत्वा परामर्शकानां समर्थनम् ङ. परामर्शनस्य मनोबलं निर्वाहयितुं मुख्यवक्तृणाम् आमन्त्रणं तेषां विचाराणाम् अभिलेखनं च अंशीकरणं च च. कार्यक्रमस्य प्रभावी कार्यान्वयनम् समापनञ्च सुनिश्चितं करणम् । छ. कार्यक्रमस्य निरीक्षणं मूल्याङ्कनं च ।
परामर्शकः	क. परामर्शकप्रमाणपत्रकार्यक्रमस्य पूर्णता अवधेया ख. अन्येषां शिक्षकाणां कृते परामर्शनसंरचनानाम् आयोजनं, सुविधा च ग. परामर्शिभ्यः परामर्शनकौशलस्य विषये परामर्शः प्रतिक्रियाः च याचेत । घ. निरन्तरक्षमतानिर्माणार्थं प्रशिक्षण/कार्यशालासु भागं ग्रहणम् ।
परामर्शी	क. परामर्शनसंरचनासु भागं ग्रहणम् ख. शिक्षणं, अंशीदारी, समस्यानां समाधानं, निरन्तरव्यवसायिकविकासस्य दिशि सम्बद्धता च

५.३.२ परामर्शनकार्यक्रमस्य विभिन्नचरणस्य कार्यान्वयनार्थम् अनुशंसा:

क. कार्यक्रमस्य प्रसारः

- अ. अहम् । देशस्य/राज्यस्य/व्यवस्थायाः व्यवसायिकानां परामर्शनार्थं चयनप्रक्रियायाः प्रतिरूपं कुर्वन्तु
आ. परामर्शकरूपेण नामाङ्कनार्थं मापदण्डाः उपस्थापयन्तु
इ. प्रणालीहितधारकाणां कृते मापदण्डान् चयनसमयरेखां च विमोचयन्तु

ख. परामर्शकचयनप्रक्रिया (अनुलग्नकं द्वितीयं पश्यन्तु) II

परामर्शकचयनप्रक्रियायाः कृते निम्नलिखितचरणद्वयं प्रयोक्तुं शक्यते ।

चरण १: एकः आवेदनपत्रः यस्मिन् जनसांख्यिकीयविवरणं भवति तथा च एकः केस-अध्ययनः यः आवेदकस्य ऑनलाइन-शिक्षणपदे समस्यानां समाधानस्य क्षमतायाः आकलनं करोति । चयनिताः आवेदकाः द्वितीयचरणं प्रति गमिष्यन्ति ।

चरण २: संचारकौशलं, प्रेरणाक्षमता, क्षेत्रज्ञानम् इत्यादीनाम् आकलनाय संवादः अथवा साक्षात्कारः । साक्षात्कारप्रक्रिया विशेषज्ञसमित्या चालिता भविष्यति । चयनित आवेदकाः परामर्शनमञ्चे परामर्शकरूपेण नियुक्ताः भविष्यन्ति ।

कस्मिन्चित् क्षेत्रे प्रख्याताः उत्कृष्टाः च व्यवसायिकाः 'एन.सी.टी.ई. द्वारा एन.एम.एम' इत्यस्य माध्यमेन प्रत्यक्षतया नियुक्ताः भविष्यन्ति ।

ग. परामर्शकक्षमतानिर्माणः

क. परामर्शकानां कृते कार्यशालानां परिकल्पना यस्य उद्देश्यं प्रभावीरूपेण परामर्शनार्थम् आवश्यकानाम् अवधारणानां, कौशलस्य, प्रौद्योगिक्याः च विषये ज्ञानं दानं भवति, यथा सुविधाकौशलं, अन्वेषणप्रश्नान् पृच्छति, परामर्शकानां समूहस्य अन्तःसंस्कृतिनिर्माणं इत्यादिः ।

ख. मार्गदर्शनसंवादस्य आरम्भात् पूर्वं कार्यशालाः करणीयाः । अस्य कृते अभिमुखीकरण/क्षमतानिर्माणार्थं सूचनाप्रद-वीडियो-नियोजित-क्रियाकलापैः मार्गदर्शनाय विभिन्नक्षेत्रेभ्यः विशेषज्ञान् आमन्त्रयितुं शक्यते ।

घ. परामर्शकानां ज्ञानप्राप्ति-प्रक्रिया

क. परामर्शनमञ्चे (एन.एम.एम पोर्टल/मोबाइल एप्लिकेशन) परामर्शकेभ्यः सूचनां प्रदातुं मार्गदर्शिकाः सज्जीकर्तुं परामर्शं कुर्वन्तु च ।

ख. परामर्शकाः स्वस्य रूपरेखां निर्माय आवश्यकसूचनाः प्रदास्यन्ति

ङ. परामर्शानां ज्ञानप्राप्ति-प्रक्रिया

क. परामर्शनमञ्चे परामर्शानां सूचनां दातुं मार्गदर्शिकाः निर्माय परामर्शं कुर्वन्तु ।

ख. परामर्शानां ज्ञानप्राप्ति-प्रक्रियां निरीक्षितुं अभिलेखान् निर्वाहयन्तु ।

च. परामर्शनसंवादः

क. परामर्शकाः मञ्चे समूहपरामर्शनसत्रस्य समयनिर्धारणं, आतिथ्यं च कर्तुं शक्नुवन्ति ।

ख. परामर्शिमञ्चे समूहपरामर्शनसत्रं परामर्शकान् च अन्विष्य सत्रेषु भागं ग्रहीतुं नामाङ्कनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

ग. परामर्शिनः स्वप्रश्नाभिः सह सम्बन्धितक्षेत्रस्य परामर्शकैः सह व्यक्तिगतरूपेण सम्पर्कं कर्तुं शक्नुवन्ति । परामर्शकः शिष्यः च परस्परं परामर्शनपरस्परक्रियायाः समयं, रूपरेखां च निर्धारयितुं शक्नुवन्ति ।

घ. शिष्यः, परामर्शकान् (परामर्शक) को रेटिंग् इति तथा प्रतिक्रियां (feedback) दातुं शक्नोति ।

आईटी-दलः ज्ञानप्राप्तिः अथवा परामर्शन-अन्तर्क्रियाभिः सम्बद्धानां कस्यापि कौशगत-समस्यानां समाधानं कर्तुं साहाय्यं करिष्यति ।

छ. निरीक्षणं विश्लेषणं च

क. मञ्चे परामर्शनसङ्गतिं अनुसृत्य आवश्यकतानुसारं मासिकं/त्रैमासिकं प्रतिवेदनं प्रस्तूयताम् ।

ख. सर्वाणि प्रतिवेदनानि अनुसृत्य संकलनं कुर्वन्तु येन परामर्शनकार्यक्रमस्य विश्लेषणं कर्तुं शक्यते तथा च आवश्यकतानुसारं समुचितं उपायं सूचयितुं शक्यते ।

५.४ कार्यक्रमस्य मूल्याङ्कनम्

परामर्शनकार्यक्रमस्य निरन्तरं गुणवत्तासमाधानार्थं निम्नलिखितविषयाणां आवश्यकता भवति ।

अ. कार्यक्रमस्य प्रगतिं मापनार्थं योजनां कुर्वन्तु

आ. कार्यक्रमस्य अपेक्षितपरिणामानां मापनस्य प्रक्रिया

इ. कार्यक्रमस्य मूल्याङ्कनं, निष्कर्षः, प्रसारः च इति विषये व्यापकं प्रतिवेदनम् । कार्यक्रमस्य सफलतां त्रयः मापदण्डानां मूल्याङ्कनं कृत्वा मापनं कर्तुं शक्यते : १.

चित्र ५.२: परामर्शनस्य मूल्याङ्कनमापनम्

क. समावेशः - किं परामर्शनकार्यक्रमः सर्वेषां आवश्यकहितधारकाणां समावेशं करोति येषां सेवां कर्तुं तस्य अभिप्रायः आसीत्?

कार्यक्रमस्य सुलभता एव महत्त्वपूर्णः पक्षः यस्य मूल्याङ्कनं क्रियते तदा तस्य ध्यानं दातव्यम् । संवर्गस्य सर्वेषां सदस्यानां परामर्शनस्य उपलब्धिं भवितुमर्हति यतः एतेन अनुरूपे व्यापकव्यवसायिकविकासे भागं ग्रहीतुम् अवसरः प्राप्यते । अस्य सूचकस्य मूल्याङ्कनं हितधारकाणां विद्यमानदत्तांशं यथा घटनाप्रतिवेदनादिकं दृष्ट्वा करणीयम् । अस्मिन् समावेशीता, विविधता, मापनक्षमता, भाषा, सुलभता इत्यादयः महत्त्वपूर्णतत्त्वानि अपि समाविष्टानि भवेयुः ये विविधदृष्टिकोणयुक्ते देशे सफलकार्यन्वयनार्थं अत्यावश्यकाः सन्ति ।

यद्यपि कार्यक्रमः हितधारकाणां कृते परामर्शनम् आवश्यकं वा विकल्पस्य अवसरं वा कर्तुं शक्नोति तथापि एतत् प्रश्नकरणं महत्त्वपूर्णं यत् - “किं हितधारकाः कार्यक्रमस्य उपयोगं कुर्वन्ति ये परामर्शनात् सर्वाधिकं लाभं प्राप्नुयुः? तत्र परामर्शनकार्यक्रमः आवश्यकः यः विहितस्य विकल्पाधारितः च संयोजनः स्यात् । कस्यापि प्रणाल्याः नूतनानां प्रथानां/प्रथानां समावेशः चुनौतीपूर्णः अस्ति तथा च आवश्यकतानुसारम् उपलब्धतां सुलभतां च सुनिश्चित्य उपायाः कार्यान्विताः भवेयुः ।

ख. सन्तुष्टिः : परामर्शकाः, परामर्शिनः, स्वस्वविद्यालयाः/संस्थाः च स्वकार्यक्रमैः कियन्तः सन्तुष्टाः सन्ति?

इदं मापनसूची परामर्शन-अन्तःक्रियायाः गुणवत्तायां केन्द्रितं भवति । कार्यक्रमः निरन्तरं भवतु, अस्य नैरन्तर्यम् स्यात् इति सुनिश्चित्य सर्वेषां सहभागिनां हितधारकाणां सन्तुष्टिः अत्यावश्यकी अस्ति । परामर्शकानां परामर्शिनानां च सन्तुष्टिः आधिकसर्वेक्षणद्वारा मापनीयः यत् कार्यक्रमः तेषां व्यवसायिकजीवने कियत् मूल्यं योजयति तथा च तेषां निवेशितसमये किं प्रतिफलं प्राप्नुवन्ति इति । हितधारकसन्तुष्टिः द्वयोः भिन्नयोः मापनसूच्योः उपयोगेन मापनं कर्तुं शक्यते ।

क. संचालितवार्तालापस्य गुणवत्ता - उद्देश्यं भवति यत् परामर्शकाः परामर्शिनः च परामर्शनवार्तालापस्य संरचनायाः आनन्दं लभन्ते तथा च एतेषु कार्येषु व्ययितसमयम् अधिकतमं कर्तुं द्वयोः पक्षयोः पर्याप्तं संलग्नता भवति इति ।

ख. वार्तालापद्वारा प्रस्तुतसामग्रीणां गुणवत्ता - उद्देश्यम् एतत् सुनिश्चितकरणं भवति यत् एतेषु वार्तालापेषु प्रस्तुता सामग्री हितधारकाणां व्यवसायिकजीवने मूल्यं योजयति । सामग्री पर्याप्तं परिचिता भवितुमर्हति यत् हितधारकाः स्वस्य विद्यमानज्ञानस्य आधारेण सह सम्बद्धाः भवेयुः, सम्यक् अवगन्तुं च शक्नुवन्ति, तथापि तेषां चिन्तनं नूतनासु दिक्षु प्रेरयितुं पर्याप्तं समस्यापूर्णं स्यात् ।

ग. प्रभावः : कार्यक्रमस्य विद्यालये/संस्थायां किं प्रभावः भवति ?

इदं मेट्रिकं संस्थागतप्रभावाय परामर्शनव्यवस्थायाः मूल्याङ्कनं करोति तथा च मापनं सर्वाधिकं कठिनं भवितुम् अर्हति । प्रभावस्य मूल्याङ्कनं कथं करणीयम् इति परामर्शकार्यक्रमस्य उद्देश्यस्य उपरि निर्भरं भवति । छात्रेषु प्रभावः, विद्यालयसंस्कृतौ परिवर्तनम् इत्यादीनां कार्यक्रमस्य मूल्याङ्कनं करणीयम् । इदं दीर्घकालिकमेट्रिकं भवति तथा च कार्यक्रमस्य प्रारम्भिकपदे सम्भवं न भवेत्, परन्तु दैनन्दिनप्रथानां प्रभावस्य प्रतिक्रियां प्राप्तुं कार्यक्रमस्य लक्ष्यं प्राप्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्यते ।

दीर्घकालं यावत् कार्यक्रमस्य सफलता, तस्य निरन्तरतानिर्णयः च कार्यक्रमेन उत्पन्नस्य प्रभावस्य आधारेण भवितुमर्हति । यद्यपि एतत् केवलं परामर्शनकार्यक्रमे व्यतीतस्य अल्पकालस्य अनन्तरमेव मापनीयं भवति तथापि कार्यक्रमस्य सफलतायाः महत्त्वपूर्णं सूचकम् अस्ति । विद्यालयप्रगतिः, नूतनकार्यसंस्कृतेः कृते प्रतीयमानसज्जता, उन्नतशिक्षणपरिणामाः इत्यादयः प्रभावाः समीचीनसफलतासूचकानाम् उपयोगेन पर्याप्तान्तरेण च मापनीयाः, येन कार्यक्रमस्य समायोजनं कर्तुं शक्यते । अत्र कानिचन उदाहरणानि सन्ति-

तालिका ५.२: उद्देश्यं प्रभावसङ्केताः

परामर्शनकार्यक्रमस्य उद्देश्यम्	प्रभावसूचकाङ्काः येषाम् उपयोगः कर्तुं शक्यते :
सेवापूर्वशिक्षकाणां कार्यस्थले सुलभतायै सेवारतशिक्षकैः परामर्शनं भविष्यति ।	क. यदा ते कार्यस्थले संलग्नाः भवन्ति तदा शिक्षकसन्तुष्टेः प्रतिशते वृद्धिः । ख. नवीनशिक्षकाणां छात्राणाम् अध्ययनपरिणामे प्रतिशतवृद्धिः । ग. नवीनशिक्षकाणां छात्राणां च सन्तुष्टिस्तरस्य प्रतिशतवृद्धिः । घ. सेवारतशिक्षक-परामर्शकानां कार्यप्रदर्शनसूचकानां प्रतिशतवृद्धिः ।
आधारभूतसाक्षरतायां संख्याशास्त्रे च छात्राणां शिक्षणपरिणामान् वर्धयितुं समूहे शिक्षकाः सहकर्मि-परामर्शनवृत्तानि निर्मायन्ति ।	क. मूलभूतसाक्षरतायां संख्याशास्त्रे च छात्राणां प्रदर्शने प्रतिशतवृद्धिः । ख. उचितशिक्षण-शिक्षणसामग्रीणाम् उपयोगे तथा कक्षनिरीक्षणकाले अभिलेखिते प्रदर्शने प्रतिशतवृद्धिः । ग. शिक्षकसन्तुष्टौ समुदायस्य भावनायां च प्रतिशतवृद्धिः ।

एन.एम.एम् एसडीजी ४ (गुणवत्तायुक्तशिक्षा) इत्यनेन प्रेरितः सन् एसडीजी इत्यस्य कार्यान्वयनस्य समयरेखाभिः सीमितः नास्ति । अस्य कार्यक्रमस्य उद्देश्यं प्रणाल्यां स्थायि-स्थायि-प्रक्रियाणां निर्माणम् अस्ति । उपरि दत्ताः प्रभावसूचकाङ्काः परामर्शकार्यक्रमस्य उद्देश्यानां वाञ्छितलक्ष्याणां च समये पुनरीक्षणाय उपयुक्ताः भविष्यन्ति । एन.एम.एम् यद्यपि एसडीजी ४ (गुणवत्ताशिक्षा) इत्यस्मात् प्रेरितम् अस्ति तथापि तस्य समयरेखाभिः सीमितं नास्ति

सकारात्मकप्रेरणायाः उपयोगेन परिवर्तनं निरन्तरं प्रवर्तयितुं प्रयत्नरूपेण परामर्शनकार्यक्रमेण आनयितस्य सकारात्मकप्रभावस्य कृते सर्वेषां हितधारकाणां कार्यं प्रोत्साहितव्यं, सम्माननीयं च । एतेन परामर्शनकार्यक्रमेण आनयितस्य परिवर्तनस्य सकारात्मकप्रभावस्य च विषये निरन्तरं ध्यानं भवति इति सुनिश्चितं भविष्यति, अन्ये लाभाः अपि प्राप्यन्ते । अन्ततः भारतीयशिक्षायां सकारात्मकपरिवर्तनं आनेतुं तस्य क्षमतायाः आधारेण परामर्शनकार्यक्रमस्य मूल्याङ्कनं करणीयम् ।

५.५ संस्थागतकरणम्

संस्थागतं, संगठनात्मकं, व्यक्तिगतं च व्यावसायिकं लक्ष्यं प्राप्तुं परामर्शः महान् उपायः अस्ति । एनया प्रणाल्याः सामूहिकमूल्यप्रस्तावस्य उन्नयनार्थं पारिस्थितिकीतन्त्रे विद्यमानसम्पदाम् उपयोगं करोति तथा च शिक्षाव्यवस्थायाः सर्वेषु स्तरेषु महत्त्वपूर्णक्रियाकलापरूपेण दृश्यते इदं महत्त्वपूर्णं कार्यं सर्वेषां हितधारकाणां कृते दैनन्दिनव्यवहारेषु स्थायिरूपेण निहितं सततं प्रक्रिया भवितुमर्हति ।

हितधारकाणां मध्ये मित्रतायाः भावनायाः कारणात् प्रारम्भे परामर्शनकार्यक्रमः महतीं सन्तुष्टिं दातुं शक्नोति । परन्तु मपरामर्शनकार्यक्रमस्य कार्यान्वयनार्थं परामर्शकस्य, परामर्शिनः, प्रशासनस्य च कृते बहुकालः, परिश्रमः च भवति । एतादृशस्य कार्यक्रमस्य निरन्तरतायै परामर्शनकार्यक्रमस्य संस्थागतकरणस्य आवश्यकता भविष्यति ।

संस्थागतकरणं कस्मिन्चित् संस्थायां संस्कृतिषु वा किमपि परम्परारूपेण वा मानदण्डरूपेण वा स्थापयितुं क्रिया । परामर्शनकार्यक्रमे सर्वाणि संरचनानि संस्थागतप्रधानां लाभानाञ्च सह सम्बद्धानि भवितुमर्हन्ति येन सा स्थायिरूपेण परिमापसहकारेण च कार्यं कर्तुं शक्नोति । कस्मिन् अपि स्तरे परामर्शस्य सफलतया संस्थागतकरणस्य द्वौ उपायौ स्तः ।

५.६ प्रोत्साहनम्

कार्यक्रमः सहभागितायाः अनार्थिक-प्रोत्साहनं नियोजयति यत् परामर्शकान्, परामर्शिनः, तेषां सम्बद्धानां च संस्थानां शिक्षाव्यवस्थायां विद्यमानसंरचनानां समृद्धौ सहायकं भवति ।

परामर्शकं वा परामर्शिनं वा कथं प्रोत्साहयितुं शक्यते इति केचन उदाहरणानि अत्र सन्ति ।

सारणी ५.३: प्रोत्साहनस्य प्रकाराः

उदाहरणसंख्या	प्रोत्साहनस्य प्रकारः	वर्णनम्
उदाहरणम् १	परामर्शकानां कृते नूतनाः अवसरा	क) प्रमुखसंस्थाभ्यः विशेषनेतृत्वविकासपाठ्यक्रमस्य उत्तमप्रदर्शनपरामर्शकानां अवसरान् प्रदातुं । ख) एन.एम.एम 'शिक्षकाणां कृते राष्ट्रियव्यावसायिकमानकानि (शिक्षकाणां कृते राष्ट्रियव्यावसायिकमानकम्, एनपीएसटी) इत्यनेन सह सम्बद्धं भविष्यति ।
उदाहरणम् २	शीर्ष प्रदर्शनं कुर्वतां परामर्शकानां परिचयम्	क) प्रशंसापत्रम् ख) चर्चायां स्थापनम्, यथा जालपुटे प्रकाशनं, उत्तमप्रदर्शनशीलानां परामर्शकानां कथाः प्रकाशनम् इत्यादयः । ग) वर्षान्ते संगोष्ठ्याम् उत्तमप्रथानां प्रदर्शनस्य अवसरः

परामर्शकानाम् उत्तमं प्रदर्शनं अपि मान्यतां प्राप्य प्रशंसापत्रेण पुरस्कृतं भविष्यति ।

५.७. परामर्शनकार्यक्रमस्य समस्याः

परामर्शनकार्यक्रमः बाधारहितः नास्ति । परामर्शनकार्यक्रमस्य निर्माणं कार्यान्वयनञ्च स्वकीयानि समस्यापूर्णानि उत्पद्यन्ते । परन्तु यदि वयं एतासां समस्यानां विषये अवगताः स्मः तर्हि तेषां निवारणं सरलरीत्या कर्तुं शक्यते ।

५.७.१ भिन्न-भिन्न-अपेक्षाणां असङ्गतिः

सर्वेषु स्तरेषु हितधारकाणां कृते लक्ष्याणि, स्पष्टानि अपेक्षाश्च निर्धारयितुं कस्यापि परामर्शनसंरचनायाः महत्त्वपूर्णः तत्त्वः अस्ति । लक्ष्यनिर्धारणं अपेक्षाणां संरेखणं च एकम् आव्हानं भवितुम् अर्हति, विशेषतः यदा परामर्शकः वा परामर्शी वा मार्गदर्शकस्य अन्तः किं प्राप्तुम् इच्छन्ति इति स्पष्टं न भवति ।

एतस्य बाधकस्य पूर्णतया परिहाराय सम्पूर्णे परामर्शनकार्यक्रमे परामर्शकैः सह नित्यं संवादः करणीयः तथा च सर्वेषां समर्थनं समर्थितं च सुनिश्चित्य स्पॉट-परीक्षां प्रदानं महत्त्वपूर्णम् अस्ति

५.७.२ असमर्पिताः परामर्शिनः

यद्यपि परामर्शकानां कृते परामर्शनकार्यक्रमेषु भागं ग्रहणम् अधिकतमं लाभं प्रापनं च महत्त्वपूर्णं तथापि तेषां सम्बन्धे स्थातुं प्रोत्साहयितुं अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति । परामर्शकानां पलायनस्य अनेकाः अन्तर्निहितकारणानि भवितुम् अर्हन्ति । एतेन परामर्शक-परामर्शी-सञ्चारस्य

गुणवत्ता प्रभाविता भवति तथा च विभिन्नैः अभिनेतृभिः कृताः प्रयत्नाः अप्रत्यक्षाः भवन्ति । एतादृशाः अप्रतिबद्धाः परामर्शिनः परामर्शकेन प्रेरिताः समर्थिताः च भवेयुः येन ते परामर्शनकार्यक्रमात् अधिकतमं लाभं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

५.७.३ परामर्शकानां मध्ये प्रेरणाभावः

एकं सामान्यम् आह्वानं भवति यत् कस्यचित् कार्यक्रमस्य कृते समुचितसङ्ख्यायाः परामर्शकानां चयनं भवति । यद्यपि एतत् आह्वानं महत्त्वपूर्णं भवति तथापि परामर्शकानां प्रेरणानि विशेषज्ञता च तथैव महत्त्वपूर्णा अस्ति । प्रेरणायाः अभावेन परामर्शकानां क्रियाकलापः प्रभावशीलता च न्यूनीभवति । एतेन परामर्शनसम्बन्धे असफलता, परामर्शिनानां कृते दुर्बलपरिणामः च भवति ।

अतः कार्यक्रमस्य आरम्भे उपयुक्तानां परामर्शकानां चयनं महत्त्वपूर्णं भवति । तदतिरिक्तं परामर्शकानां समुचितं प्रशिक्षणं दातुं, तेषां सह सम्पूर्णं सम्बन्धे संवादं करणं च महत्त्वपूर्णं भवति ।

५.७.४ अधिशेषः अपर्याप्तः वा संरचना

परामर्शिनानां व्यक्तिगता आवश्यकताः ज्ञातुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति । केचन परामर्शिनः परामर्शकाः च विविधसाधनानां संसाधनानाम् उपलब्धतां प्राप्य आनन्दं प्राप्नुवन्ति, अन्ये तु तेषाम् उपयोगाय प्रबलताम् अनुभवन्ति । मूलविषयमस्ति यत्, कार्यक्रमस्य परिकल्पनायाः भारसाम्यं करणीयम् यत् परामर्शी/परामर्शकः स्वस्य आवश्यकतानुसारं सुविधानुसारं च संसाधनानाम् उपयोगं कर्तुं शक्नोति ।

५.७.५ उपेक्षिताः परीक्षणबिंदवः

परामर्शनकार्यक्रमस्य स्पष्टनिरीक्षणस्थानानि परामर्शिनः परामर्शकान् च परामर्शनं ददति यत् कार्यक्रमस्य स्पष्टः आरम्भः, मध्यः, अन्तः च किं किं भवति इति । परामर्शिनः परामर्शकस्य च सन्तुष्टिं ददाति । यथा, परामर्शनसम्बन्धस्य सकारात्मकरूपेण समाप्तिं न कृत्वा शिष्याः परामर्शकाः च विग्रहम् अनुभवितुं शक्नुवन्ति, येन ते कुण्ठिताः, कथं प्रवर्तनीया इति अनिश्चिताः च भवन्ति

५.७.६ परामर्शनस्य परितः दुर्भावनाः

केचन सामान्याः दुर्भावनाः परामर्शनस्य परितः बाधाः सृजितुं शक्नुवन्ति । परामर्शनस्य विषये जनश्रुतयः बाधकं भवितुम् अर्हन्ति तथा च प्रतिभागिनः उत्तमम् अनुभवं न प्राप्य कुण्ठां अनुभवन्ति । केचन सामान्याः जनश्रुतयः सन्ति-

- “परामर्शनं समयग्राही प्रक्रिया अस्ति”
- “परामर्शनस्य महत्त्वं कर्मजावने वा व्यक्तिगतजीवने वा नास्ति”
- “परामर्शनेन केवलं परामर्शिनानां लाभः भवति न तु परामर्शकानाम् ।”

कार्यक्रमस्य आरम्भे स्पष्टाः अपेक्षाः निर्धारयितुं स्पष्टानि भूमिकानि, उत्तरदायित्वं, परिणामानि च निर्धारयितुं एतेषां दुर्बोधानाम् निवारणे सहायकं भवति । परामर्शनकार्यक्रमः सम्यक् योजनाकृते समर्थिते च दीर्घकालं यावत् स्थातुं शक्नोति तथा च तस्य त्यजति प्रभावः अपि स्थायित्वं भवति । एकदा कार्यक्रमः गतिं प्राप्नोति तदा परामर्शनस्य संस्कृतिः विकसिता भवति तथा च सामान्यकार्यक्रमैः सह अनौपचारिकपरामर्शनस्य फलं प्राप्तुम् आरभते ।

५.७.७ परामर्शनम् : अप्राप्यम्

परामर्शनस्य अन्तरक्रियाणां सुलभतां मनसि कृत्वा कस्यापि परामर्शनसंरचनायाः परिकल्पना करणीया । यथा, विद्यालयस्य अन्तः परामर्शनं व्यक्तिगतरूपेण नियमितरूपेण च भवितुम् अर्हति, येन सर्वेषां परामर्शकानां परामर्शिनानां च कृते सुलभतया उपलब्धं भवति । परन्तु

राष्ट्रियस्तरीयमार्गदर्शनकार्यक्रमस्य उद्देश्यं पूर्यितुं बृहत्तरं आधारभूतसंरचनायाः आवश्यकता भवितुम् अर्हति, यथा प्रौद्योगिकीमञ्चः । मार्गदर्शनं अधिकं सुलभं कर्तुं मोड्-माध्यमानां परिकल्पने बहुविषयक-पद्धतेः उपयोगः करणीयः ।

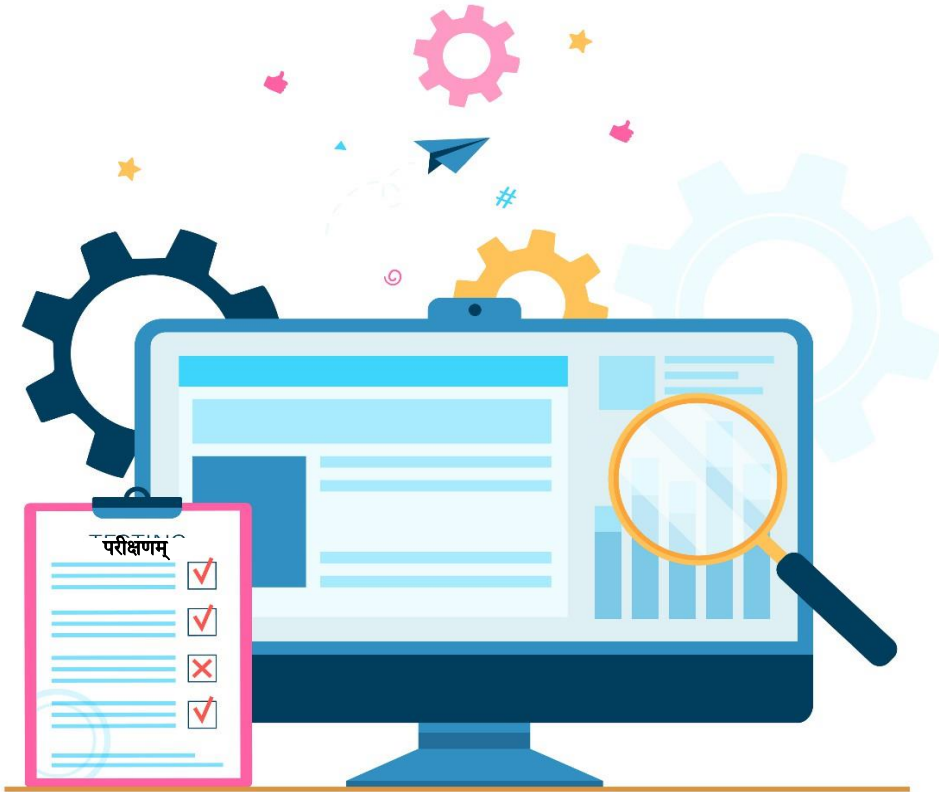
५.८: समस्यानिवेदनप्रशिक्षणयोजना

एनसीटीई द्वारा गठिता अभियोगनिवारणसमितिः एन.एम.एमसम्बद्धानां अभियोगानां प्रबन्धने निराकरणे च अधिकपारदर्शितायाः सहायं करिष्यति । एतेन सह परामर्शकस्य/परामर्शिनः द्वयोः समस्यानां समाधानार्थं समुचितः हस्तक्षेपः क्रियते । एतेन परामर्शकाः/परामर्शिनः स्वसमस्याः परामर्शनं च साक्षात् कर्तुम् अवसरं प्राप्नुयुः, येन परामर्शनव्यवस्था तेषां आवश्यकतानां प्रति अधिकं प्रतिक्रियाशीलं भविष्यति ।

अध्यायः
६

राष्ट्रीयपरामर्शनसंरचना

अध्याय ६: राष्ट्रियपरामर्शनसंरचना

६.१ परिचयः

एन.एम.एम इत्यस्य उद्देश्यं मार्गदर्शनं व्यापकरूपेण सफलतया स्थापयितुं भवति तथा च तस्य कौशलगतानां कार्यान्वयनम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति । राष्ट्रीयमार्गदर्शनमूलसंरचना (NMI) एकस्य ओपनसोर्समॉड्यूलरनिर्माणखण्डरूपेण परिकल्पिता अस्ति ये NDEAR अनुरूपाः सन्ति तथा च मापनीयतायाः विश्वसनीयतायाः च कृते निर्मिताः सन्ति । सम्प्रति परामर्शनस्य अनेके असङ्गताः विच्छिन्नाः च समाधानाः सन्ति यतोहि परामर्शनसमाधानं प्रदातुं कोऽपि मुक्तशिष्टाचारः परिभाषितः नास्ति परामर्शकाः परामर्शिनः अन्वेष्टुं समाधानं च प्रदातुं भिन्नानि साधनानि उपयुञ्जते । एनएमआई इत्यस्य उद्देश्यम् एकीकृतमार्गदर्शन-अन्तरफलकं (UMI) सक्षमं कृत्वा – बेक्री डीएसईपी-शिष्टाचारं कार्यान्वितं कृत्वा एतस्य अभावस्य निवारणं भवति । यूएमआई इत्यस्य उद्देश्यं विविधपरामर्शनसेवानां समाधानानाञ्च अन्तरक्रियाशीलतां सक्षमं कर्तुं वर्तते, अर्थात् मुक्तशिष्टाचारस्य अन्तरफलकानां च माध्यमेन विभिन्नसेवासु परामर्शकानां परामर्शनकार्यक्रमानाञ्च आविष्कारः ।

एनएमआई इत्यस्य उद्देश्यं परामर्शकसेवाः समाधानं च परामर्शकानां परामर्शिनां च कृते भिन्नसन्दर्भेषु सहजतया अनुकूलतां प्राप्तुं वर्तते । एतानि विशेषतानि तस्य सिद्धान्तैः, तात्रिकतथ्याभिः च सह प्ररचनस्य प्रत्येकं पदे सुट्टां भवन्ति ।

६.२ रूपरेखासिद्धान्तः

अस्मिन् खण्डे एनएमआई इत्यस्य डिजिटलरूपरेखा मौलिकप्ररचनसिद्धान्तेषु तथा च सर्वोत्तमप्रथेषु केन्द्रीभूता अस्ति यत्-

चित्र ६.१: राष्ट्रियपरामर्शमूलसंरचनायाः प्ररचनसिद्धान्तः

- क. सूक्ष्मसेवावास्तुकला** – विभिन्नस्तरं विविधतां च सम्बोधयितुं आवश्यकतानुसारं मॉड्यूलरसेवा: मुक्ता: अमुक्ता: च कर्तुं शक्यन्ते । एतेन सन्दर्भानुसारम् आवश्यकतानुसारं कार्यक्षमताया: विकासं सम्भवति, यत् शिथिलतया युग्मितसूक्ष्मसेवानां माध्यमेन भवति ।
- ख. सुरक्षितं विश्वसनीयं च** – सुरक्षां गोपनीयतां च प्रबन्धनं महत्त्वपूर्णं भवति अतः योजनाया: महत्त्वपूर्णः भागः भवति । इदं वास्तुकला दत्तांशसुरक्षां गोपनीयतां च सुनिश्चितं करोति तथा च स्वप्रयोक्तृणां कृते दत्तांशसक्षमीकरणं प्रदातुं विनिर्मितम् अस्ति ।
- ग. मुक्तमानकाः** – विविधानुप्रयोगानां समर्थनार्थं मुक्तमानकाः अन्तरक्रियाशीलता च अत्यावश्यकाः सन्ति । एनएमआई मुक्तप्रोटोकॉल अस्य एपिआइ-इत्यस्य च उपयोगेन निर्मितं भवति यत् अनेकविशिष्टमञ्जेषु, संजालप्रौद्योगिकीषु वा भाषासु वा अन्तरक्रियाशीलतां सुनिश्चितं करोति । अन्तरक्रियाशीलतां प्रदातुम् उद्दिष्टानां मानकानां आधारेण भवति । अतः मुक्त एपिआइ भिन्नानां परामर्शनसमाधानानां समर्थनं करिष्यति ये भिन्नप्रौद्योगिकीषु आधारिताः सन्ति, अतः ते एकत्र कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- घ. मापनीयता तथा स्थितिस्थापकता** – पारिस्थितिकीतन्त्रं बहूनाम् उपयोक्तृणां कृते स्केल इति कर्तुं शक्नोति इति सुनिश्चित्य मानकीकरणेन समानान्तरमापकरणेन च परिचालनक्षमता सुनिश्चिता भविष्यति ।
- ङ. अवलोकनीयता** – परामर्शनपरस्परक्रियायाः परितः संगठितानां प्रमुखसूचनानाम् अवलोकनक्षमता दूरमापनस्य माध्यमेन भविष्यति । एतत् एतया प्रौद्योगिक्या सह सर्वाणि घटनानि गृहीतुं विनिर्मितम् अस्ति यत् परितः सर्वाणि आयोजनानि परामर्शकानां/परामर्शानां कृते अभिगमनाय विश्लेषणाय च उपलब्धं करिष्यति ।
- च. विश्वसनीयः मञ्जः** – अस्याः संरचनायाः उद्देश्यं द्वयोः पक्षयोः – परामर्शकानां परामर्शानां च कृते ज्ञातव्यं उद्देश्यपूर्णं च परामर्शानुभवं सुलभं कर्तुं वर्तते । विश्वसनीयपञ्जीकरणानां लाभं गृहीत्वा परामर्शकान् प्रमाणीकृत्य मञ्जे सत्यापितं कृत्वा परामर्शकान् ज्ञानप्राप्तिः कर्तुं सावधानीपूर्वकं च एतत् सुनिश्चितं भवति ।
- छ. विकेन्द्रीकृतं वितरितं च** – अस्य स्थापत्यस्य उद्देश्यं वितरितेषु, विश्वसनीयसंस्थासु/भण्डारेषु ये संजालस्य भागाः सन्ति, तेषां मध्ये आँकडानां अभिगमनं, आदानप्रदानं च कर्तुं अनुप्रयोगानाम् समाधानानाम् सक्षमीकरणं भवति ।
- ज. चिन्तन -मञ्जः** – एषा संरचना पारिस्थितिकीतन्त्रस्य हितधारकान् (समाधान-प्रदातृन्) राष्ट्रियस्तरस्य कार्यं कर्तुं स्वसमाधानं सेवां च स्केल अप कर्तुं निर्मातुं च अनुमतिं ददाति ।
- झ. एकीकृतं किन्तु विषमम्** – एषा वास्तुकला मुक्तमानकेषु आधारिता अस्ति यत् एकीकृतकार्यं सुनिश्चितं करोति तथा च भिन्नसमाधानं एकत्र कार्यान्वितुं समर्थयति ।
- ञ. पारिस्थितिकीतन्त्रं सक्षमीकरणं** – UMI समाधानैः अनुप्रयोगैः च सह सम्बद्धं परामर्शनपारिस्थितिकीतन्त्रं विभिन्नस्रोतानां तथ्यानां एकीकरणाय सक्षमं करोति तथा च उपभोक्तृपरिवेशाय एकं विन्दुः प्रदाति ।
- ट. विस्तारता** – एतत् वास्तुकला एतादृशरीत्या परिकल्पिता अस्ति यत् नूतनाः क्षमताः/सत्ताः जालपुटे सहजतया समाविष्टाः भवितुम् अर्हन्ति । विशेषज्ञतायाः अनुपालने नूतनानां यूनिट्-इत्येभ्यः विद्यमानसंभावनानां जालपुटानां च लाभं प्रदाति ।

१. रचना – समावेशी

क. उपयोगकर्तुः आधारः - .

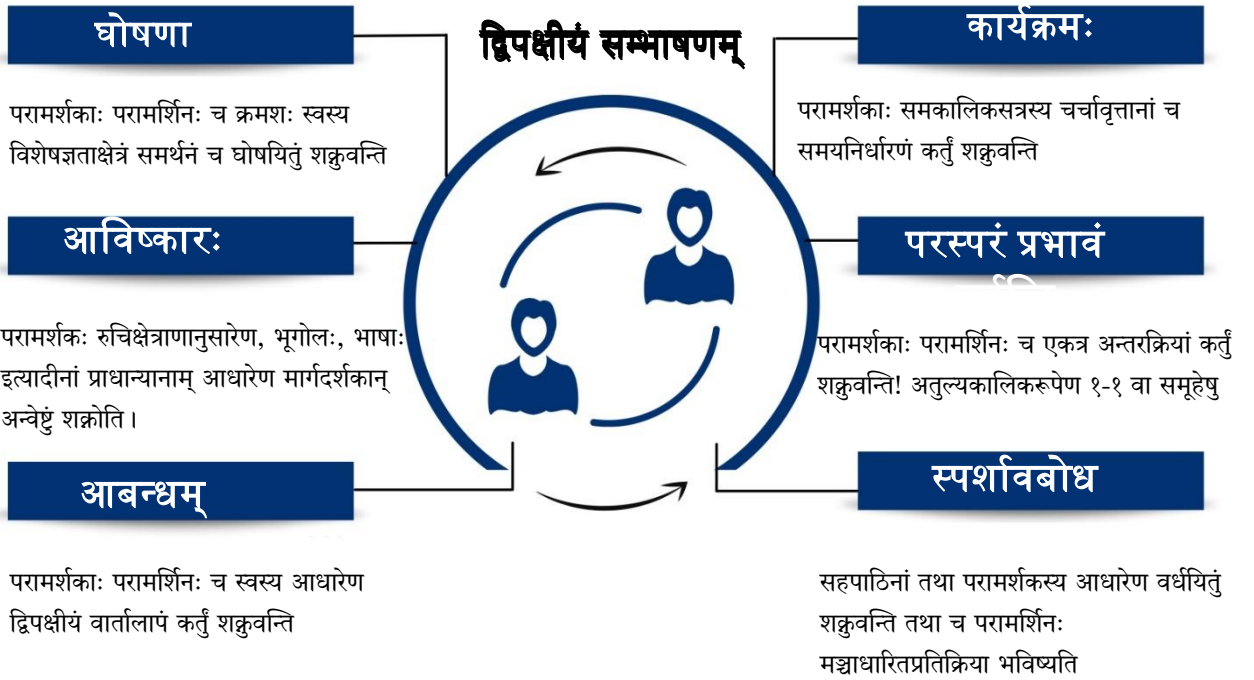
एषा वास्तुकला भिन्न-भिन्न-मञ्जेषु यथा दूरभाष, जाल-विभिन्न-भाषा इत्यादिषु उपयोक्तृणां सन्दर्भ-विविध-आवश्यकतानां पूर्तये समाधानस्य परिकल्पनस्य सम्भावनां ददाति

ख. प्रणाल्याः प्रक्रियाश्च

अद्यत्वे विद्यमानानाम् अनुप्रयोगानाम्, समाधानानाम्, सामग्रीनां च सहितं विविधप्रणालीनां प्रक्रियाणां च संयोजनाय, लाभाय च एषा वास्तुकला निर्मितवती अस्ति ।

६.३ परामर्शक-परामर्शी- अन्तःक्रियाः सक्षमीकरणम्

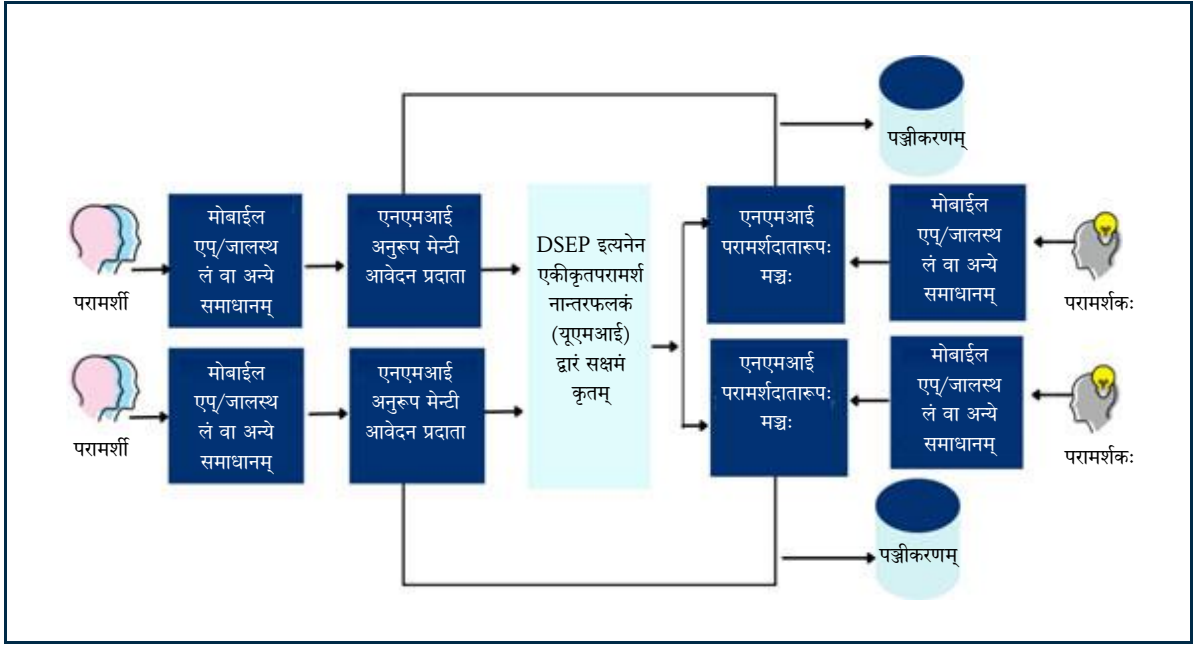
एनएमआई इत्यस्य एकः मुख्यः उद्देश्यः परामर्शकानां परामर्शिनां च मध्ये निर्विघ्नसमकालिक-अतुल्यकालिक-मार्गदर्शन-संवादं सक्षमं कर्तुं अस्ति । वार्तालापाः सार्वभौमिक-आविष्कार-विश्वास-द्वारा सक्षमाः भवन्ति, प्रतिक्रिया-प्रेरिताः च भवन्ति । तकनीकीरूपरेखायां निम्नलिखित ६ प्रमुखक्रियाः सक्षमाः भविष्यन्ति -

चित्र ६.२: प्रौद्योगिकीसंरचनायाः उपरि मुख्यक्रियाः सक्षमाः

६.४ प्रौद्योगिकीघटकम्

डिजाइनसिद्धान्तानुसारं एनएमआई स्वप्रयोक्तृणां कृते विविधानि परामर्शनसमाधानं सक्षमं कुर्वन्तः विविधाः प्रौद्योगिकीघटकाः प्रदाति ।

चित्र ६.३: एकीकृतपरामर्शनस्य अन्तर्जालम् (यू.एम.एन.) – घटकस्तरीयदृश्यम्

- क. परामर्शी -इंटरफेस (एप/वेबसाइट/अन्य समाधानम्) - परामर्शी स्वस्य रुचिनाम् आवश्यकतानां च आधारेण परामर्शकान् सत्रान् च अन्वेष्टुम् एतस्य अन्तरफलकस्य उपयोगं कर्तुं शक्नुवन्ति । तेषां रुचिकरेषु परामर्शनकार्यक्रमेषु अपि नामाङ्कनं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
- ख. परामर्शी -इंटरफेस (एप/वेबसाइट/अन्य समाधानम्) -परामर्शकाः परामर्शीभिः सह स्वस्य अन्तरक्रिया/सत्रस्य योजनां कर्तुम् एतस्य अन्तरफलकस्य उपयोगं कुर्वन्ति । ते समये समये कृतानां विविधसञ्चारानाम् अन्वेषणं विश्लेषणं च प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।
- ग. परामर्शनवर्गीकरणम् – एकम् राष्ट्रियपरामर्शनवर्गीकरणं विकसितं भविष्यति, राष्ट्रियरूपरेखायाः भागः च क्रियते । अस्मिन् वर्गीकरणे परामर्शकस्य लक्षणं, परामर्शनस्य क्षेत्राणि, संचारमार्गाः इत्यादयः प्रमुखाः पक्षाः समाविष्टाः भविष्यन्ति ।
- घ. एकीकृतपरामर्शन-अन्तरफलक (यू.एम.आई) प्रवेशद्वारः –यू.एम.आई विभिन्नानां परामर्शनसेवानां/समाधानानाम् अन्तरक्रियाशीलतां सक्षमं करिष्यति, येन विभिन्नसेवानां माध्यमेन परामर्शकानां/कार्यक्रमानाम् अन्वेषणं विस्तृतं भविष्यति । यूएमआई इत्यस्य उद्देश्यं मुक्तप्रोटोकॉल आधारितं मुक्तजालं निर्माय ट्यूशन/परामर्शनसेवानां सुविधां कर्तुं वर्तते ।
- ङ. अस्मिन् तान् सर्वान् मोबाइल-एप इति, वेब-पोर्टल इत्यस्य तथा अन्यसमाधानस्य पंजीकरणम् अनुस्यूतम् अस्ति यत् मुखपृष्ठस्य उपयोगं कुर्वन्ति ।
- च. सेवापञ्जीकरणं – अस्मिन् परामर्शनप्रणालीनां (अनुप्रयोगानाम्) पञ्जीकरणं समावेशितम् अस्ति ये गेटवे इत्यस्य ग्राहकाः सन्ति ।
- छ. बाह्यपञ्जीकरणं – अस्मिन् सत्यापितपरामर्शकानां विविधविकेन्द्रीकृतविश्वसनीयपञ्जीकरणानि (शैक्षिकसंस्थाभ्यः, राज्यविभागेभ्यः, सीएसओभ्यः च) समाविष्टानि सन्ति ये शिक्षापारिस्थितिकीतन्त्रस्य भागाः सन्ति ।
- ज. परामर्शनसेवा – आधारभूतसंरचनायां सूक्ष्मसेवाः परामर्शकानां स्वसत्रस्य योजनां कर्तुं सहायतां करिष्यन्ति तथा च परामर्शकस्य परामर्शिनः च मध्ये प्रमुखपरस्परक्रियाभ्यः शिक्षितुं शक्नुवन्ति ।

६.५ एकीकृतं परामर्शनम्-अन्तरफलकम् (UMI)

यू.एम.आई इति Beckn DSEP विनिर्देशाधारितं संजाल-अन्तरफलकम् अस्ति । एतत् जालम् भिन्नप्रदातृभ्यः उपभोक्तृभ्यः च निर्विघ्नतया अन्तरक्रियां कर्तुं शक्नोति ।

६.५.१ अन्वेषणक्षमता

सर्वे परामर्शकाः (अनुभविताः संसाधनव्यक्तिः/सेवानिवृत्ताः प्राध्यापकाः/शिक्षकाः इत्यादयः) एकस्मिन् अन्तरफलके दृश्यमानाः उपलब्धाः च भविष्यन्ति, तेषाम् उपकरणेषु स्थापितं परामर्शन-अनुप्रयोगं न कृत्वा । एतेन उपयोक्तारः बहुविध-अनुप्रयोगानां संस्थापनं विना एकस्मिन् मञ्चे परामर्शकानां बृहत्तरं समूहं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

६.५.२ विश्वासः

प्रभावी परामर्शनपरस्परक्रियाः तदा एव भवन्ति यदा मञ्चे संलग्नानां सर्वेषाम् अभिनेतानां मध्ये विश्वासं स्थापितं भवति । एषः न्यासः विभिन्नैः शैक्षणिकसंस्थाभिः राज्यविभागैः च विश्वसनीयमार्गदर्शकानां पञ्जीकरणद्वारा सक्षमः भविष्यति । सर्वेषां विश्वसनीयमार्गदर्शकप्रोफाइलानां सत्यापितप्रमाणपत्राणि मञ्चे उपलभ्यन्ते ।

६.६ एकीकृत परामर्शनस्य अन्तर्जालः (यू.एम.एन):

एनएमआई इत्यस्य निरन्तरविकासाय, उपयोगाय, सुधाराय च पारिस्थितिकीतन्त्रस्य दृष्टिकोणः स्वीक्रियते । सन्दर्भेषु नवीनतायाः, विविधतायाः, प्रयोगस्य च कृते पारिस्थितिकीतन्त्रस्य सशक्तीकरणं अत्यावश्यकम् अस्ति । यूएमएन एनएमआई इत्यस्य लाभं ग्रहीतुं योगदानं च कर्तुं विविधान् पारिस्थितिकीतन्त्रस्य अभिनेतान् प्रेरयितुं प्रयतते । एतादृशी आधारभूतसंरचना हितधारकान् पारिस्थितिकीतन्त्रं प्राप्तुं, समाधानं निर्मातुं, उपयोगप्रकरणानाम् परामर्शनार्थं स्वसमाधानं/सेवानां विस्तारं च कर्तुं शक्नोति । मञ्चः समावेशी, समानः, एकात्मकसमाधानरूपेण न परिकल्पितः इति मूलभूतचिन्तनवृत्तौ परिवर्तनेन एतत् सम्भवं भविष्यति ।

अस्य जालस्य निर्माणाय, परिपालनाय च सर्वैः सम्बद्धैः हितधारकैः सह नियमितरूपेण प्रयत्नाः क्रियन्ते । भवनखण्डाः, मुक्तशिष्टाचारः च समाविष्टाः आधारभूतसंरचनायाः कौशलगतनिर्माणं सुनिश्चितं करिष्यति यत् जालस्य वृद्धिः निरन्तरं भवति ।

६.७ मञ्चप्रबन्धनम्

एनएमआई इत्यस्य लाभं गृहीत्वा परामर्शनकार्यक्रमस्य प्रभावी शासनस्य आवश्यकता भविष्यति यत् वाञ्छितपरिणामाः प्राप्ताः इति सुनिश्चितं भवति । सुशासनस्य कृते निम्नलिखितमापदण्डान् प्रश्नान् च सम्बोधयितुं आवश्यकाः भविष्यन्ति ।

सारणी ६.१: मापदण्डाः प्रश्नाः च

मानदंडः	प्रश्नः
उपयुक्तता:	<ul style="list-style-type: none"> भवन्तः कथं सुनिश्चितं कुर्वन्ति यत् प्रौद्योगिक्याः आधारभूतसंरचना समुचिता अस्ति, तथा च स्थानीयसामाजिक-आर्थिक-स्थित्या सह सङ्गता अस्ति? मञ्चः अन्तःक्रियाणां निर्माणं करोति, अन्तरक्रियाणां निर्माणं च करोति इति भवन्तः कथं सुनिश्चितं कुर्वन्ति? कार्यक्रमधारकाः आधारभूतसंरचनायाः उपयोगेन समुचितप्रतिक्रियाप्रक्रियाः स्थापयन्ति इति भवन्तः कथं सुनिश्चितं कुर्वन्ति?
दीर्घायुः	<ul style="list-style-type: none"> मञ्चः, दत्तांशः इत्यादयः कस्य स्वामित्वे सन्ति ? मञ्चस्य सक्रियरूपेण उपयोगः भवति, समुचितप्रतिक्रिया च गृह्यते इति कथं सुनिश्चितं करोति? अस्मिन् प्रशिक्षणकार्यक्रमाः प्रतिक्रियातन्त्राणि च समाविष्टानि भविष्यन्ति ।
विकासक्षमता	<ul style="list-style-type: none"> भवन्तः कथं बहुविधकर्मचारिणः सम्पत्तिषु (उदा. आँकडा, सॉफ्टवेयर, सामग्री इत्यादिषु) योगदानं दातुं समर्थयन्ति? सेवानाम् आविष्कारम् उपभोगं च कथं सक्षमं कुर्वन्ति ? मञ्चस्य विस्तारं कथं करोति ?

यात्रा अग्रगामीमार्गश्च

अध्यायः ७ यात्रा अग्रगामीमार्गश्च

७.१ एन.एम.एम इत्यस्य यात्रा

एन.एम.एम इत्यस्य घोषणा भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रीपरिषदेन २०२१-२२ तमस्य वर्षस्य केन्द्रीयबजटे अभवत् । अस्य कार्यस्य प्रबन्धनम् एमओई इत्यनेन एनसीटीई इत्यस्मै समर्पितं । एन.एम.एम-विकासाय शोधस्य शृङ्खला कृता । राष्ट्रीयपरामर्शनपद्धतिं विकसितुं ब्लूबुक इत्यस्य प्रारम्भिकः मसौदा नवम्बर, २०२१ तमे वर्षे एनसीटीई-जालस्थले तथा माईगॉव-पोर्टले प्रकाशितः यस्य कृते विभिन्नेभ्यः हितधारकेभ्यः सुझावः/प्रतिक्रियाः आमन्त्रिताः आसन् । तदनन्तरं देशे सर्वत्र शिक्षाविदः, शैक्षिकप्रशासकाः, विद्यालयाः, विश्वविद्यालयाः, शिक्षकप्रशिक्षकाः, SCERTs, DIETs, प्रधानाध्यापकाः, शिक्षकाः, गैरसरकारीसंस्थाः इत्यादिभिः हितधारकैः सह १५ संगोष्ठीनां आयोजनं कृतम्, येन ब्लूबुक ऑन मेंटारिंग इति पुस्तकस्य निर्माणार्थं प्रस्तावाः एकत्रिताः । (परिशिष्ट-चतुर्थं पश्यन्तु) ।

एनसीटीई इत्यनेन देशस्य ३० केन्द्रीयविद्यालयेषु (१५ केवी, १० जेएनवी, ५ सीबीएसई च) २९ जुलै २०२२ दिनाङ्के पायलट् मोड् इत्यत्र राष्ट्रियमार्गदर्शनमिशनं (एन.एम.एम) प्रारब्धम् एन.एम.एम विषये २ दिवसीयः अभिमुखीकरणकार्यक्रमः ३० विद्यालय-प्रधानाध्यापकैः नोडल्-अधिकारिभिः च सह आयोजितः । एनसीटीई इत्यस्य जहाजे विभिन्नक्षेत्रेभ्यः ६० मार्गदर्शकाः सन्ति । ६० चयनितमार्गदर्शकानां कृते २ दिवसीयक्षमतानिर्माणकार्यशाला अपि आयोजिता आसीत् । एन.एम.एम जालपुटं (Ref Appendix-V) प्रारब्धम् अस्ति यत् एकस्य अन्तरफलकस्य कार्यं करोति तथा च आविष्कारस्य, विश्वासस्य, रचनात्मकप्रतिक्रियायाः च आधारेण प्रभावी मार्गदर्शनसत्रं कर्तुं उद्दिश्यते । मार्गदर्शकानां मार्गदर्शनवार्तालापं सुलभतया सहजतया च कर्तुं सहायतार्थं विविधाः मॉड्यूलाः विकसिताः सन्ति ।

एन.एम.एम इत्यस्य ब्लूबुकम् इति आन्तरिकपरामर्शाः, १५ मुक्तचर्चा, परामर्शकेभ्यः प्राप्ताः प्रतिक्रियाः, अन्यैः हितधारकैः सह चर्चाः, सामुदायिककार्यक्रमेभ्यः प्राप्ताः परामर्शः/प्रतिक्रियाः च समाविष्ट्य अन्तिमरूपेण निर्धारितः अस्ति । एन.एम.एम इत्यस्य कार्यान्वयनस्य, निरीक्षणस्य, विश्लेषणस्य च सुविधायै एनसीटीई-मध्ये एकं डिजिटल्-मञ्चं राष्ट्रिय-शिक्षक-गुणवत्ता-केन्द्रं (एन.सी.टी.क्यू) स्थापितम् अस्ति । यूएमआई एनसीटीक्यू द्वारा संचालितं भविष्यति ।

७.२ अग्रगामीमार्गः

एन.एम.एम शिक्षकानां व्यवसायिकविकासाय व्यक्तिगतवृद्धयै च अमूल्यम् उपक्रमम् अस्ति । परामर्शकानां भूमिका स्वस्य परामर्शानां परामर्शनं, समर्थनं, विशेषज्ञतां च प्रदातुं भवति । ज्ञानसहभागिता, सहकार्यं, चर्चा च इति मञ्चः अस्ति । एन.एम.एम इत्यस्य कार्यान्वयनयोजना निम्नलिखितरूपेण समाधानं भवति ।

चित्रम् ७.१ : अग्रगामीमार्गः

सन्दर्भः

- Hansman, C. A. (Ed.). (2002). Critical perspectives on mentoring: Trends and issues. ERIC Clearinghouse on Adult, Career, and Vocational Education, Center on Education and Training for Employment, College of Education, the Ohio State University.
- Knowles, M. S. (1980). The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy. Englewood Cliffs, NJ: Cambridge Adult Education.
- Kukreja, S., Arora, R., Mahajan, R., & Singh, T. (2020). Mentorship Program: Modern Outlook of Traditional Knowledge. International Journal of Applied and Basic Medical Research, 10(2), 65–67. https://doi.org/10.4103/ijabmr.IJABMR_109_20
- Ministry of Human Resource Development. (2020, July 29). National Education Policy 2020. [www.Education.Gov.In](http://www.education.gov.in); Government of India.
- https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf#page=29&zoom=100,97,630
- National Institute of Technical Teachers Training and Research. (2020, September). Making Mentoring Relevant: NEP 2020 PERSPECTIVE. NITTTR (nitttr.ac.in); National Institute of Technical Teachers Training and Research. Retrieved from [ReportonMakingMentoring.pdf\(nitttrchd.ac.in\)](http://reportonmakingmentoring.pdf(nitttrchd.ac.in))
- National University of Educational Planning and Administration (NUEPA) New Delhi, Teachers in the Education System, How We Manage the Teacher Workforce in India. (2016). http://www.niepa.ac.in/download/Research/Teachers_in_the_Indian_Education_System.pdf
- National University Of Educational Planning And Administration (NUEPA) (2014) School Leadership Development National Program Design and Curriculum Framework. National University of Educational Planning and Administration (NUEPA). https://www.education.gov.in/en/sites/upload_files/mhrd/files/upload_document/SLDP_Framework_NCSL_NUEPA.pdf
- Parsloe, E., & Leedham, M. (2009). Coaching and mentoring: Practical conversations to improve learning. Kogan Page Publishers. Retrieved from <https://rb.gy/9e732>
- Soka Gakkai. (2020). The Oneness of Mentor and Disciple. Soka Gakkai (Global). <https://www.sokaglobal.org/resources/study-materials/buddhist-concepts/the-oneness-of-mentor-and-disciple.html#:~:text=In%20Buddhism%2C%20which%20is%20concerned,to%20free%20them%20from%20suffering>
- Together Platform. “Mentor Handbook.” Together Platform, <https://www.togetherplatform.com/handbook/mentor>. Accessed 16 Aug. 2021.

अनुसंलग्नः

१. परामर्शकचयनार्थं संरचनात्मकनिर्माणम् :

परामर्शकचयनप्रक्रियायाः अनुशंसितं डिजाइन् इति

२. परामर्शकस्य भूमिकां दायित्वं च : .

परामर्शनकार्यक्रमस्य कृते परामर्शकस्य भूमिकाः उत्तरदायित्वं च सूचीबद्धं कुर्वन् परामर्शं कर्तुं नमूनासाधनम्

३. NMM इत्यस्य कृते 15 निर्गृहं वार्ताः

४. NMM वेब पोर्टल इति

परामर्शकार्यक्रमस्य कृते

परामर्शकस्य चयनम् ।

उद्देश्यम् : परामर्शकार्यक्रमस्य परामर्शकानां चयनार्थं स्क्रीनिंग् प्रक्रियां परिकल्पनं निष्पादयनं च ।

रूपरेखायाः निर्माणम्

कार्यक्रमः
चित्रकरः

कार्यक्रमः
प्रबंधकः

आदर्शगुरोः केचन गुणाः भवेयुः येन परामर्शकः परामर्शी च सम्बन्धात् अधिकतमं लाभं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

परामर्शकस्य गुणाः

विविधतायाः विषये
जागरूकता

प्रभावपूर्णो योगायोगः

करुणा

अनुभवः

मृदुता

प्रेरणादायकः

नेतृत्वकौशलम्

विशेषीकरणम्

परिवर्तनम्

समीक्षात्मकं चिन्तनम्

सृजनशीलता

सम्भाव्यपरामर्शदातृणां लक्षणानाम् परीक्षणं परीक्षणप्रक्रियायाः उपयोगेन करणीयम् । कार्यक्रमस्य निष्पादनस्य आवश्यकता यस्मिन् मापाङ्केन भवति तत् मनसि कृत्वा स्क्रीनिङ्ग् प्रक्रियायाः परिकल्पना करणीयम् । उपलब्धसंसाधनानाम् आवेदकपूलस्य आकारस्य च आधारेण चयनप्रक्रियायां प्रौद्योगिकीसहायकदत्तांशसंग्रहणपद्धतीनां तथा व्यक्तिगतक्रियाकलापानाम् साक्षात्कारस्य च संयोजनस्य आवश्यकता भवितुम् अर्हति

परामर्शनकार्यक्रमस्य कृते

परामर्शकस्य चयनम्

अनुप्रयोगः

प्रारम्भिक आवेदनपत्रस्य उपयोगः जनसांख्यिकीयविषये, पूर्वानुभवस्य, विशेषज्ञतायाः प्रमाणस्य इत्यादीनां सूचनानां संग्रहणार्थं करणीयम्। आवेदनपत्रे ऑनलाइनशिक्षायां चुनौतीनां समाधानार्थं परामर्शकानां दृष्टिकोणस्य/क्षमतायाः मूल्याङ्कनार्थं केस-अध्ययनमपि अन्तर्भवितुं शक्नोति। इदं प्रपत्रं आवेदकानां मूल्याङ्कनार्थं एकमात्रं साधनं भवितुम् अर्हति (दीर्घ-परिमाणस्य कार्यक्रमाः न्यून-संसाधन-उपलब्धता) अथवा साक्षात्कारेण सह (लघु-परिमाणस्य कार्यक्रमाः उच्च-संसाधन-उपलब्धता) सह उपयुज्यते।

संवाद/साक्षात्कारः

साक्षात्कारः आवेदकम् अधिकं व्यक्तिपरकम् अवगन्तुं तथा च केषाञ्चन कौशलानां विश्लेषणं कर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति येषां परीक्षणं आवेदनपत्रे कठिनं भवितुम् अर्हति। अस्मिन् विशिष्ट औद्योगिकगुणानां परीक्षणं कुर्वन्तः प्रश्नाः सन्ति, यथा सावधानता, कार्यक्षमता, विश्लेषणात्मकतर्कः इत्यादयः।

ऑनलाइन-प्रपत्राणि, सम्बद्धानि आँकडाधार-प्रबन्धन-प्रणाली, विडियो-सम्मेलन-उपकरणम् इत्यादीनि साधनानि अनुप्रयोगानाम् आतिथ्यं, मूल्याङ्कनं, विश्लेषणं च कर्तुं उपयुक्तानि भवितुम् अर्हन्ति।

परामर्शकस्य चयनम्

जनसांख्यिकीय

- नाम
- सम्पर्कसूचना (फोन/पता/ईमेल)
- भाषाप्रवीणता
- सम्बन्धितसंस्था (नाम, नगर, राज्य, देश)

अनुभवः

- वर्तमान भूमिका/पदनाम
- क्षेत्रे कार्यस्य अनुभवः
- वर्तमान भूमिकायां कार्यस्य अनुभवः

ज्ञानं निपुणता च

- दक्षतायाः परीक्षणार्थं परामर्शनकार्यक्रमस्य निर्दिष्टसामग्रीणां आधारेण प्रश्नावली ।
- परामर्शनकार्यक्रमस्य सामग्रीविषये पूर्वानुभवात् प्राप्ता शिक्षा वा शिक्षणम् ।
- क्षेत्रे सम्मानः, पुरस्कारः एवं उपलब्धिः ।

कार्यकर्तृत्वम्

निबन्ध/साक्षात्कारप्रश्नाः येषु तेभ्यः कथयितुं शक्यते यत् ते किमर्थं परामर्शकः भवितुम् इच्छन्ति ।

- अस्मिन् कार्यक्रमे आवेदनस्य तेषां किं प्रयोजनम् ?
- ते कार्यक्रमं किं प्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति ?
- कार्यक्रमेण तेषां कथं लाभः भविष्यति?
- कार्यक्रममात् शिक्षाव्यवस्थायाः कथं लाभः भविष्यति इति तेषां मतम्?

जागरूकता चिन्तनक्षमता च ।

महत्त्वपूर्णविषयान् प्रकाशयन् केस-अध्ययनम् ।

अनुवर्तनप्रश्नाः बहुविकल्पाः विषयवाराः वा भवितुम् अर्हन्ति, तथा च आवेदनपत्रे भवितुम् अर्हन्ति अथवा व्यक्तिगतरूपेण पृष्टाः भवेयुः, येन क्षमतानां परीक्षणं भवतिः ।

- समस्यानाम् अवगमनम् २.
- उचितं समर्थनं निर्मातुं ।
- सुझावः प्रतिक्रियाः च सञ्जीकृत्य ।
- समस्यानां समाधानम् ।
- विभिन्न नेतृत्वशैल्याः अवगमनम् ।
- अविवादं निष्क्रियतां च निबन्धनं च
- उत्तरं न ज्ञात्वा सम्मुखीभवन् ।

प्रेरणादायकम् उत्तेजकं च

वीडियो साक्षात्कार/साक्षात्कारप्रश्नाः येषु तेभ्यः कथयितुं शक्यते यत् ते स्वसमूहं निरन्तरं शिक्षणं सुधारं च प्रति कथं प्रेरयन्ति । उत्तरे आवेदकस्य निम्नलिखितक्षमतानां परीक्षणं करणीयम् ।

- स्पष्टं वाक्
- समुचिता भाषाप्रयोगाः
- प्रश्नस्य उत्तरं दातुं पर्याप्तं विवरणम्
- परिचितचिन्तनम्
- ऊर्जावान् वाक्
- प्रेरणादायक-कथाकथनम्

परामर्शकस्य भूमिकां दायित्वं

परामर्शकस्य भूमिकां दायित्वं

च – (परामर्शनकार्यक्रमस्य कृते)

उद्देश्यम् : सफलपरामर्शनसम्बन्धस्य प्रति परामर्शकस्य भूमिकां दायित्वं च ज्ञातुं ।

भूमिकाः

परामर्शकाः:: परामर्शिना सह निर्धारितविशिष्टलक्ष्याणाम् उद्देश्यानां च आधारेण मार्गदर्शनम्, उपदेशं, प्रतिक्रियां, समर्थनं च ददति ।

उत्तरदायित्वम् : १.

सज्जता

समर्थनम्

विकासः

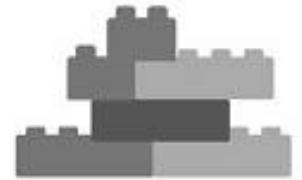
- परामर्शकेण (मार्गदर्शक) सह नियमितरूपेण मिलितुं परामर्शनस्य अन्त्यपर्यन्तं सम्बन्धस्य पोषणं कर्तुं प्रतिबद्धता ।
- परामर्शिना सह विश्वासपूर्णं सम्बन्धं निर्माय यत् सुरक्षितं सहायकं च वातावरणं स्थापयति गोपनीयतां च निर्वाहयति, तथा च परामर्शकः तथा संरक्षाकानां सीमानां सम्मानं करोति ।
- परामर्शिनिर्दिष्टस्य सम्बन्धस्य स्थानं निर्मातुं, यत्र परामर्शिनः स्वस्य विकासस्य, स्वस्य विकासस्य, करियर-नियोजनस्य च उत्तरदायित्वं गृह्णन्ति ।
- परामर्शिभिः सह स्पष्टसञ्चारस्य निर्माणं परामर्शनक्रियाकलापस्य निरीक्षणं च ।

प्रस्तूयतु

सहायता

परिवर्धते

- परामर्शिना सह स्पष्टलक्ष्याणि उद्देश्यानि च स्थापयित्वा तेषां दृष्टेः आधारेण कार्ययोजनायाः दिशि परामर्शनं करणीयम् ।
- स्वयात्रायाः चिन्तनं तथा च परामर्शिनः कृते स्पष्टलक्ष्याणि निर्धारयन्, येन ते स्वविशेषज्ञतां साक्षां कर्तुं शक्नुवन्ति ।

परामर्शकस्य भूमिकां दायित्वं

च – (परामर्शनकार्यक्रमस्य कृते)

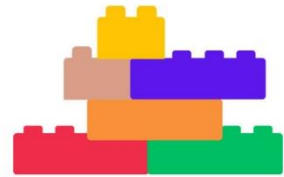
- समस्यायाः परितः विचारणीयवार्तालापं प्रोत्साहयित्वा परामर्शिसमूहस्य परामर्शनसत्रस्य प्रभावीरूपेण सुविधाजनकं कारयेत् ।
- विभिन्नानां परामर्शिनां दृष्टिकोणेषु विविधताम् अवगत्य प्रशंसनं च ।
- परामर्शिना सह भेदभावम् अवगत्य प्रेम्णा द्वन्द्वस्य समाधानं करणं, परामर्शिना सह मतभेदस्य चर्चाम् आमन्त्रयन् ।
- समस्यां स्पष्टीकर्तुं प्रश्नान् (मुक्त-अन्तयुक्ताः “कथं” “किम्” च प्रश्नाः) पृच्छन् तेषाम् अवगमने सहायतार्थम् ।
- सक्रियरूपेण परामर्शिनं वचनं श्रुत्वा परामर्शिनः श्रवणम् अनुभवितुं च ।
- परामर्शिनः उन्नयनार्थं निवेशः, परामर्शिनः समस्यानां समाधानार्थं साहसिकसमस्यां प्रदातुं, भविष्याय तेषां सम्मुखीभूतानां समस्यानां समाधानार्थं सशक्तीकरणं च ।
- परामर्शिनां आवश्यकतानाम् आधारेण परामर्शिनां समर्थनस्य भेदः ।
- सत्, मुक्तं, सकारात्मकं, योग्यं च प्रतिक्रियां प्रदातुं ।
- व्यावसायिकविकासक्रियाकलापानां स्वीकृत्यार्थम्, उचितसंसाधनैः अन्यैः परामर्शकैः च सह सम्बद्धतां, संजालीकरणं च कर्तुं परामर्शिनः (परामर्शिनां) सहायतां प्रदातुं ।
- परामर्शिनः (जनाः) स्वसहकारेण विकसितस्य कार्ययोजनायाः समये समये समीक्षां कर्तुम् उत्तरदायी कुर्यात् ।

सज्जी करोतु

सहायता

अभिवृद्धिः

- स्वस्य कार्यस्य परामर्शनस्य च उत्तरदायित्वयोः मध्ये समयस्य प्रबन्धनम् : स्वस्य कार्यस्य परामर्शनकार्यक्षमतायाः च मध्ये समयस्य प्रभावीरूपेण प्रबन्धनम् ।
- व्यावसायिकविकासे संलग्नता : प्रशिक्षणस्य, प्रतिक्रियाचक्रस्य इत्यादीनां माध्यमेन परामर्शनकौशलस्य निर्माणे सुधारणे च संलग्नता ।

एन.एम.एम. इत्यस्मिन् निर्गृहं चर्चाणां सूची

क्र.सं.	संस्थानस्य/विश्वविद्यालयस्य नाम	चर्चायाः स्वरूपम्	दिनांकः	राज्य/केंद्रशासितप्रदेशः
1.	कॉटन-विश्वविद्यालयः गुवाहाटी, असमः	भौतिकः	१६.११.२०२१	असमः, पश्चिम-बंगालः अरुणाचलप्रदेशः
2.	एस.सी.ई.आ.रटी गंगटोकः, सिक्किमः	मिश्रितः	१०.१२.२०२१	सिक्किमः, मिजोरमः
3.	एस.सी.ई.आर.टी जम्मू तथा कश्मीरः	मिश्रितः	१३.१२.२०२१	जम्मू तथा कश्मीरः, लद्दाखः
4.	एस.सी.ई.आर.टी पटना, बिहारः	मिश्रितः	१५.१२.२०२१	बिहारः, झारखंडः
5.	दिल्ली -विश्वविद्यालयः	मिश्रितः	१६.१२.२०२१	दिल्ली, हरियाणा
6.	बनस्थली विद्यापीठम्, राजस्थानः	मिश्रितः	१७.१२.२०२१	राजस्थानः
7.	उस्मानिया विश्वविद्यालयः, हैदराबादः	मिश्रितः	१८.१२.२०२१	तेलंगाना, आंध्र प्रदेशः
8.	एस.सी.ई.आर.टी पुणे, महाराष्ट्रः	मिश्रितः	२८.१२.२०२१	महाराष्ट्रः, गोवा
9.	भारतीय-शिक्षक-शिक्षा-संस्थानः, गांधीनगरः, गुजरातः	मिश्रितः	३०.१२.२०२१	गुजरातः
10.	बनारस -हिन्दू- विश्वविद्यालयः, वाराणसी, उत्तर-प्रदेशः	मिश्रितः	१२.०१.२०२२	उत्तर-प्रदेशः
11.	एस.सी.ई.आर.टी भोपालः, मध्य-प्रदेशः	मिश्रितः	१७.०१.२०२२	मध्य-प्रदेशः
12.	एस.सी.ई.आर.टी हिमाचल-प्रदेशः	मिश्रितः	२०.०१.२०२२	हिमाचल-प्रदेशः
13.	एससीईआरटी पंजाबः	मिश्रितः	२४.०१.२०२२	पंजाबः
14.	हरियाणा- केंद्रीय-विश्वविद्यालयः	मिश्रितः	०४.०३.२०२२	हरियाणा तथा चंडीगढ़ः
15.	पुडुच्चेर्याः शिक्षानिदेशालयः	मिश्रितः	०७.०३.२०२२	पुडुच्चेरी

१. लॉगइन कुर्यात्

एन.एम.एम. इत्यस्य कृते वेब-पोर्टलः

परामर्शकस्य कृते

अनुलग्नकः - IV

एन.एम.एम. वेब-पोर्टलः

परामर्शविषये सर्वकारीयप्रतिवेदनं

National Mission for Mentoring

Sign In

Email
Username

Password
Password

[Forgot Password?](#)

[If you are not Registered, Please Click here](#)

[Login](#)

[FAQs](#)

[About NMM](#)

२. मम प्रोफाइल (परिचय:)

Sangita Pradhan

Language(s) Known	Speak	Read	Write
1. Hindi	☒	☒	☒
2. Marathi	☒	☒	☒
3. English	☒	☒	☒

Registration No.	MTR000064
Full Name	Sangita Pradhan
Email	sangita*****@gmail.com
Contact Number	954*****
Gender	Female
Address	Ganganagar, Rajasthan
Languages	English
Role	Teacher (Primary)
Area of Mentoring	Instructional Leadership Skills - Social Science
Professional Experience (in years)	15+

About Yourself

Credited with extensive experience and professionalism having numerous key responsibilities in the field of education. Around 20 years of experience as an art educator. Always been passionate about teaching, focussed on vigorous planning & implementation at both State and National levels in various capacities. More..

Current Work Status

Working

Name of the organisation/school
(If retired, please mention the name of the school/organisation last worked at)

Kendriya Vidyalaya, Ganganagar

[Click Here to Update your Profile](#)

एन.एम.एम. इत्यस्य कृते वेब-पोर्टलः

परामर्शिनः कृते

१. परामर्शी पंजीकरणम्

National Mission for Mentoring

Mentor Mentee

First Name*

First Name

Last Name

Last Name

Gender*

Select

Mobile No*

Enter your Mobile No

Email ID*

Enter your Email

State*

Select

District/ City*

Select

Experience in years*

Select

Organization Type*

Select

School Name*

Send OTP

Cancel

Mentee Profile

Basic Information Language Proficiency Mentoring Required For

Registration No.	4	Last Name	Mishra
First Name*	Somit	Email ID*	ncte.mentee@gmail.com
Gender*	Male	State*	ASSAM
Mobile Number *	888888888	Pin Code*	781022
District / City*	GUWAHATI	Name of the School/Institutions*	Kendriya Vidyalaya, Khanapar
Organisation Type*	Central Board of Secondary Education (CBSE)		
Your Experience in years*	6-8		
Language*	English x Dogri x + Add		
Stage*	Primary x Select		
Role*	Teacher (Primary) x Teacher (Upper Primary) x Teacher (Secondary) x + Add		

[Update](#)

Somit Mishra ▾

Feedback for Mentor: Sangeeta Pradhan (Instructional Leadership Skills-Social Science)

On a Scale of I to V, V being the highest

Sr. No.	Questions	V	VI	III	II	I
1.	How effective was the mentor in providing guidance and support during your interactions?	0	0	0	0	0
2.	How much did the mentor challenge you to think critically and independently?	0	0	0	0	0
3.	How effective was the mentor in providing guidance and support during your interactions?	0	0	0	0	0
4.	To what extent was the mentor able to create a comfortable and safe environment for open communication and learning?	0	0	0	0	0
5.	Refrain from encouraging mentees to ask questions during the discussion	0	0	0	0	0

Other Remarks (If any)

It was an insightful learning experience. The mentor was supportive throughout the session.

राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षा परिषद्
(भारत सरकार का एक सांविधिक निकाय)

National Council for Teacher Education
(A Statutory Body of the Government of India)

By e-mail / Hand / Speed Post / Fax

File No. NCTE-Acad013/3/2021-Academic Section-HQ

20th September 2021

OFFICE ORDER

In supersession to office order of even number dated 31st August 2021, a Committee is constituted to work out the modalities for the creation of a national document and an online platform for Mentoring in Teacher Education at National Council for Teacher Education (NCTE) under National Mission for Mentoring. The details of the committee are given below:

S. No.	Name and Organization	Designation
1.	Prof. S.C. Roy, North Eastern Regional Institute of Education, Shillong	Chairperson
2.	Dr. Ashok Pandey, Director, Ahlcon International School, Mayur Vihar Phase 1 Delhi	Member
3.	Prof. Sharad Sinha, NCERT	Member
4.	Ms. Kalpana Kapoor Educationist, Mentor and Leadership Coach	Member
5.	Shri Sushant Tharappan Head, Infosys Leadership Institute	Member
6.	Shri Jagdish Babu, Chief Operating Officer, Ekstep Foundation.	Member
7.	Shri Sanjay Purohit, Chief Curator, Societal Platform	Member
8.	Dr. Amina Charania, Associate Professor, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai	Member
9.	Ms. Khushboo Awasthi Chief Operating Officer, ShikshaLokam.	Member
10.	Shri Sushil Bhardwaj State co-ordinator, Punjab	Member
11.	Shri Abhimanyu Yadav, Section Officer, National Council of Teacher Education, New Delhi	Convener

Cont. 2/-

जी-7, सेक्टर-10, द्वारका, नई दिल्ली -110075
G-7, Sector-10, Dwarka, New Delhi - 110075

Phone : +91-11-20893266, Fax : +91-11-20893270 Email : ms@ncte-india.org

Website : www.ncte.gov.in

12.	Ms. Monika Mishra Academic Consultant, NCTE	Co-convener
13.	Ms. Shailla Draboo Academic Consultant, NCTE	Co-convener

2. The Terms of Reference (ToR):

- i. Various sub-committees may be formed from among these members by the chairperson of the committee as per need.
 - ii. Identification of the focus areas and structured planning for mentoring including formulation of programmatic norms for the effective implementation of the mission as per the directive of NEP 2020.
 - iii. Formulation of norms for cross linking of experts from school to college.
 - iv. Review of data and membership received through digital consultation /institutional consultation.
 - v. Development of the manual on National Mission on Mentoring (NMM) containing guidelines for the prospective mentors and mentees which may be adapted/ adopted by the states /UTs in their own chapters of State Mentoring Mission.
 - vi. Setting up of Data Strategy Center for the NMM, at the national and regional levels in the headquarters of the National Council for Teachers Education (NCTE).
 - vii. Preparation of the short term and long-term mentoring manual on Indian languages and subjects specifically for underrepresented population targets groups etc.
 - viii. Formulation of guidelines for tapping up the potential of senior experienced and retired teachers and also include experts drawn from different sections of societies including professionals from different sectors such as engineering, medical, subject expert teachers, defense personnel, craft persons, trade persons music and dance practitioners etc.
 - ix. Developing and designing of platform for mentoring including matching of mentor and mentees, agreement and certainty matrix.
 - x. Chalking out the strategies for reaching out to the target audience of NMM, monitoring and their communication process.
 - xi. The detailed plan of Action on pilot run of NMM and development of the framework for the national level pool of mentors and mentees.
 - xii. The Chairperson of the Committee may co-opt other experts to the committee as per need.
2. The committee is expected to submit the complete report along with a plan of Action within a period of 3 months from 31st August 2021.

K-1 10/11/21

Cont. 3/-

-3-

3. The NCTE shall provide secretarial assistance for holding of virtual and face to face meetings of the committee and arrangements for payments of TA /DA /Sitting charges as per NCTE norms.

This has the approval of the competent authority.

(Kesang Y. Sherpa, IRS)
Member Secretary, NCTE

Copy to:

1. PS/SO to CP/MS for information please.
2. Deputy Secretary /Under Secretary GA/Academics/Accounts, NCTE
3. Copy to all members etc.
4. Guard /Office file.

पैरा १५.११, एन.ई.पी २०२०

राष्ट्रीयपरामर्शनमिशन इति विद्यालयशिक्षकाणां कृते अल्पकालीनदीर्घकालीनपरामर्श/
व्यावसायिकसमर्थनं प्रदातुं इच्छुकानाम् उत्तमव्यावसायिकानां विशालसमूहेन सह
स्थापनीयम्।

Language consultancy and translation facilitated by
National Translation Mission
Central Institute of Indian Languages, Mysore

राष्ट्रीयशिक्षक-शिक्षापरिषदा
भारत-शासनाधीनस्य एकं संविधिबद्धरूपम्
National Council for Teacher Education
(A Statutory Body of the Government of India)